

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

BATI AFRİKA'DA MÂLİKÎ MEZHEBİNDE DİN
EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Mahamadou KAMISSOKO

Ankara-2021

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

BATI AFRİKA'DA MÂLİKÎ MEZHEBİNDE DİN
EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Mahamadou KAMISSOKO

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cemal TOSUN

Ankara-2021

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

Mahamadou KAMISSOKO

BATI AFRİKA'DA MÂLİKÎ MEZHEBİNDE DİN EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cemal TOSUN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Cemal TOSUN

.....

2. Doç. Dr. Halide ASLAN

.....

3. Doç. Dr. Muhammed Ali YAZIBAŞI

.....

Tez Savunması Tarihi: 05/07/2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tarih : ...../...../2021

Mahamadou KAMISSOKO

İmzası

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
TEŞEKKÜR	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi.....	1
2. Araştırmanın Konusu.....	3
3. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	3
4. Araştırmanın Yöntemi.....	5
5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları.....	5
6. Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi.....	5
7. Araştırmanın Kaynakları.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI AFRİKA VE MÂLIKÎ MEZHEBİ

1.1. Batı Afrika.....	12
1.1.1. Coğrafi Yapısı.....	12
1.1.1.1. Sosyo-Kültürel Yaşam.....	13
1.1.1.2. Gana İmparatorluğu.....	14
1.1.1.3. Mali İmparatorluğu.....	16
1.1.1.4. Songay İmparatorluğu.....	16
1.1.2. Irk ve Kabileler.....	18
1.1.2.1. Tevarikler.....	18
1.1.2.2. Mandika (Manding).....	19
1.1.2.3. Soso Kabilesi.....	19
1.1.2.4. Havsalar.....	19
1.1.2.5. Songay.....	19

1.1.2.6. Tekrur	20
1.1.2.7. Volof.....	20
1.1.2.8. Fulaniler.....	20
1.2. Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebi.....	21
1.2.1. Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebinin Doğuşu ve Gelişimi.....	21
1.2.1.1. Mezhep Kavramı	21
1.2.1.2. İmam Malik'in Biyografisi ve Bilimsel Hayatı	23
1.2.1.3. Mâlikî Mezhebinin Genel Özellikleri.....	23
1.2.2. Mâlikî Mezhebinin Batı Afrika’da Yayılmasının Nedenleri.....	25
1.2.3. Batı Afrika’daki Mâlikî Mezhebi Ekolleri "Medreseleri"	27
1.2.3.1. Mısır Ekolü-Medresesi	28
1.2.3.2. Fas Ekolü-Medresesi	28

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI

2.1. Batı Afrika’da (Afrika’da)Kültürel ve İlmi Yaşam	30
2.2. Mektepler	31
2.3. Mescitler	34
2.3.1. Tinbüktü’deki El-Mescidu’l Kebîr ’’ ya da Djinguereber Camii.....	35
2.3.2. Sankore Camii.....	36
2.3.3. Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi Camii.....	38
2.3.4. Cenne (Djenne)Camii.....	39
2.3.5. Gao Camii	40
2.4. Medreseler	41
2.4.1. Sankore Medresesi	41
2.4.2. Tinbüktü Kadısı Mahmud b. Ömer Medresesi.....	42
2.4.3. Menba el-İlim Medresesi	43
2.4.4. Fakih Ebu Bekir b. Akat medresesi.....	43
2.4.5. Kadı ve Eğitimci Muhammed el-Kabuye Şeyhu’ş-Şuyûh Medresesi.....	43

2.4.6. el-Ced Muhammed Elfe' Mahmud b. el-Hac el-Mutevekkil medresesi	43
2.4.7. Cenne medresesi.....	44
2.4.8. Kanû medresesi	44
2.4.9. Şeyh Ceydi Medresesi.....	44
2.4.10. Morimaga Kanki Medresesi	45
2.5. Mesleki Medreseler.....	45
2.5.1. Dokumacılık Medresesi	45
2.5.2. İklîm-u Gabbûr Medresesi	45
2.6. Evler ve Ticari Dükkânlar.....	46
2.6.1. El-Buyut ve Useru'l İlmiyye (Buyutu'l Ülema)	47
2.6.2. Âl-i Âkît Ailesi.....	48
2.6.2.1. Ömer bin Muhammed Aki'it, Umar ibn Ali ibn Yahya Al-Sunhaji e-Tinbükti	49
2.6.2.2. E l-Hac Ahmed B. Ömer bin MuhammedAki'it	49
2.6.2.3. el- Kadi Akib Ben Mahmud, Ömer Bin Muhammedi Aki'it	50
2.6.2.4. Ahmed Baba'nın babası Şeyh Ahmed bin Ömer bin Muhammed Aki'it	50
2.6.2.5. el Fakih Ahmad bin Ahmed bin Ahmed bin Ömer bin MuhammedAki'it b. Ömer b. Ali b. Yahya e-s Sunhaci el-Masini	50
2.6.3. Beytu Mahmud Bagayogo.....	52
2.6.3.1. Mahmud Bagayogo Ebi Bekir el-Venkeri.....	52
2.6.3.2. Muhammed Bin Mahmud Bin Ebi Bekir el-Venkeri	52
2.6.4. Andağ Muhammed Seyyidi Muhammed Ailesi.....	53
2.6.5. Mahmud Ka'et'in Ailesi	54
2.6.6. İbn İbnFovdî'nın Ailesi.....	55
2.6.7. el-Mahâcîb'in Ailesi	55
2.6.7.1. Osman b. Osman b. Muhammed b. Yahya.....	56
2.6.7.2. Ahmed el-Veli el-Mahbubi el-Vulati	56
2.6.7.3. Abdullah b. Ebi Bekr b. Ali b. eş-Şeyh el-Mahcubî.....	56
2.6.7.4. Başka Önemli Simalar.....	56

2.7. Kütüphaneler.....	57
2.7.1. Andağ Muhammed Ailesinin Kütüphanesi	57
2.7.2. Songay Döneminde Krallığın Başkentinde Askıya Muhammed Kütüphanesi ve Askıya Davut ve Oğlu Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi	58
2.7.3. Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi	58
2.7.4. Ahmed Baba et-Tinbuki Kütüphanesi (Meahed Ahmed Baba li't-Tâlim'il Âli ve'l Buhûsi'l İslamiyye)	60
2.7.5. Mama Haydarah El yazmaları ve Belgeler Kütüphanesi	60
2.7.6. Endülüs Tinbüktü Kütüphanesi.....	61
2.7.7. Venkeri El yazmaları Kütüphanesi	61
2.8. Ticari İmalathaneler: Ticari Dükkânlar	62
2.9. Sultan Sarayları.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ VE TOPLUMA ETKİSİ

3.1. Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebi Alanında Eğitimin Seviyesi ve Aşamaları	64
3.1.1. İlk Aşama: Temel Eğitim	64
3.1.2. İkinci Aşama: Yüksek Eğitim	66
3.1.3. Mesleki Eğitim	67
3.1.4. Son Aşama: İlmi İcazetler	68
3.1.4.1. el-İcazetü's-sema'	68
3.1.4.2. el-İcazetü'l-arz.....	69
3.1.4.3. el-İcazetü'l-kâmil	69
3.1.4.4. İlmi İcazet Örnekleri ve Yazılma Şekilleri.....	71
3.2. Mâlikî Mezhebine Bağlı Afrikalıların Eğitim Merkezlerindeki Eğitim Sistemi ve Yöntemleri.....	71
3.2.1. Zorunlu ve Tercihe Dayalı Eğitim	72
3.2.2. Güzel Yazı Yazma	72
3.2.3. Çocuklar İçin Hitabet Eğitimi	72
3.3. Öğretmen Çeşitliliğine Sahip Eski Mekteplerdeki Eğitim Yöntemi	72
3.4. Batı Afrika'da Eğitim Sistemi ve Yöntemleri	73

3.5. Mekteplerde Eğitim Sistemi	75
3.6. Mescit ve Camilerde Eğitim Sistemi	76
3.7. Batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebinde Ait Eğitim Merkezlerinde Bazı Temel Kaynaklar	77
3.8. Eğitim Merkezlerinin Afrika Halkının Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatına Etkileri	80
3.9. Batı ve Kuzey Afrika ile Arabistan Yarımadası'nda Mâlikî Mezhebine Tabi Fakih ve Âlimler Arasında Siyasi, İlmi ve Fıkhî İlişkiler	83
3.10. Batı Afrika'da Bilim, Kültür, Sosyal Alanlarda Yazılmış Ünlü Eserler ve Yazarları	87
3.10.1. Tarihu'l Fettâş	87
3.10.2. Tarihu's-Sudan	87
3.10.3. Nilu'l İbtihac Bitatrizi'l Dibac	88
3.10.4. Tezkiret en-Nisyan Fi Ahbar Muluk es-Sudan	88
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	93
EKLER	98
ÖZET	109
ABSTRACT	110

KISALTMALAR

A.g.e	: Adı geçen eser
A.Ü.S.B.E.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin (Oğul)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
M.	: Milâdî
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar Arası
TDK	: Türk Dili Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	: Ve Benzeri
y.y.	: Yayın Yeri Yok

ÖNSÖZ

Dünya tarihine baktığımızda, pek çok büyük devletlerin ve imparatorlukların kurulduğunu görürüz. Bu kapsamda Afrika kıtasında, özellikle Batı Afrika'da çok büyük imparatorluklar kurulduğu görülmekte ve Batı Afrika Medeniyeti dünya tarihinde önemli medeniyetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu imparatorluklardan, Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu ve diğer imparatorluklar Batı Afrika'da m.s.13. – 17. yüzyılları arasında varlıklarını sürdürmüştür. Mense Mûsâ, Mense Sulayman, Askıya Mohamed, Askıya Davud gibi sultanlar dine hizmet edebilmek için çok çaba göstermişlerdir. Onların âlimlerle ve Mâlikî fıkıhçılarla ilişkileri; dinî, kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan artmış ve bunun topluma yansımaları büyük ve önemli olmuştur. Bu ilişkilerin etkisi sadece Batı Afrika'yla sınırlı olmamış, genel olarak İslam dünyasına ve özel olarak da Mağrip, Mısır ve Tunus gibi bölgeleri ulaşmıştır. Bu etki sayesinde Mâlikî mezhebi Batı Afrika'nın her yerinde öne çıkmış; hem âlimler, hem sultanlar ve hükümdarlar tarafından en çok tercih edilen mezhep olmuştur.

Bu öne çıkış günümüze kadar Batı Afrika'nın birçok ülkesinde devam etmektedir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Batı Afrika'daki bu eğitim ve öğretim faaliyetleri, sömürge faaliyetlerinden olumsuz yönde etkilenmiştir. Buna rağmen eğitim faaliyetleri âlimler tarafından durmaksızın yürütülmeye devam etmiştir.

Sömürgeciliğin etkisiyle, devlet okullarında din eğitime yer verilmediği için din eğitime camilerde günümüze kadar devam edilmiştir. Temelde okuldaki eğitimin amacı ile diğer din eğitim kurumlarındaki eğitimin amacının aynı olduğunu, bunun da iyi bir insan yetiştirmek olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki eğitim türü, genel olarak aynı amacı taşıdığına göre, neden birbirlerinden ayrılmakta ve devlet okullarında, din eğitimi verilmemektedir? Bunun bir tek açıklaması olabilir: Sömürgeciler, kendi ülkelerine döndükten sonra her şeyi bırakıp, Batı Afrika topraklarından tamamen çekilmemişlerdir. Batı Afrika halkı üzerinde etkilerini sürdürmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. İlk olarak eğitim sistemini değiştirmeye ve kendi okullarını açmaya çalışmışlardır. Eğitim sisteminde din eğitime yer verilmemesi, sömürgecilerin girişimlerinin bir neticesi olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmamızın dönemin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin zayıflatmasının ana sebeplerinden biri olarak söylemek mümkündür. Sömürgeci devletlerin dayattığı eğitim sistemi sonucu sultanların, kralların ve âlimlerin gösterdiği çabalar ve dine verdiği

hizmetleri ortadan kaldırılmış ve yavaş yavaş günümüzde kaybolmuş bir hale gelmiştir. Çalışmamızın dönemin eğitim ve öğretim kurum ve merkezlerin eğitim faaliyetlerini inceleyerek bu kurumların yerini, önemini ve toplumdaki etkilerini gösterip yeniden canlandırmak ve sosyo-kültürel gerçekler ışığında dönemin Batı Afrika'daki eğitim-öğretim müfredatının ve faaliyetlerin güncellenmesini ve iyileştirilmesini sağlamak amaçlanmıştır. Bu bağlamda üç ana bölüm şeklinde düzenlenmiştir. İlk bölümde Batı Afrika'nın ve Batı Afrika imparatorluklarının tarihi aktarılmıştır. Bu sayede tarihe bakarak, günümüz Afrika'sını anlamasını amaçlanmıştır. Yine ilk bölümde, Mâlikî mezhebinin de tarihi, kaynakları ve âlimleri hakkında kısaca aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece Batı Afrika tarihi ile bölgedeki Mâlikî mezhebi tarihinin tarih içerisindeki etkileşiminin gösterilmesi hedeflenmiştir. İkinci bölümde, Mâlikî mezhebinin eğitim-öğretim kurumları ele alınmıştır. Doğrudan, günümüzde de varlığını sürdüren, yapıların aktarıldığı bölümde, somut kurumlar ve uygulamalar ele alınmıştır. Bu bağlamda mekteplerin, medreselerin ve camiilerin geçmişte ve günümüzde taşıdıkları rol incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise eğitim-öğretim faaliyetlerinin başta çocuklar olmak üzere topluma olan etkisi aktarılmıştır. Bu bağlamda Mâlikî mezhebinin eğitim usulünün toplum ve çocuklar üzerindeki olası etkileri tartışılmıştır.

TEŞEKKÜR

Çalışmamızın tüm sorumluluğunu üstlendiğimiz bu mevcut çalışma, ancak burada içtenlikle teşekkür etmek istediğimiz gerçek ve kişilerin destekleri sayesinde teşekkür etmek gereken hocalar ve arkadaşlar olmuştur.

İlk olarak TC. Yurtdışı turklar ve Akraba topluluklar Başkanlığı'na (YTB)ye imkan sağlayıp bize Fırsat verdiğiniz için teşekkürlerimiz sunuyoruz.

Her şeyden önce, bizleri nazıkça kabul ettiği ve bizleri sahip olduğu için, danışmanlığının kalitesi ve ilgili gözlemleri ve tavsiyeleri aracılığıyla çalışmalarımıza kattığı ve titizlik için ve yardımlarını esirgemeyerek Prof.Dr.Cemal TOSUN'a sonsuz olarak çok teşekkür ederim.

Tez çalışmalarımız süresince bilgi ve tecürebeleriyle verilerin işlenmesinde, bizleri yardım eden hocalar Prof. Dr Recai Doğan, Hasan Uğur'a, Yasemin Arslan, içten teşekkürlerimizi sunuyoruz. Bu tezin yazımında bize çok yardımcı olan eleştiri, öneri ve tavsiyeleri için Prof Dr Cemal Tosun'a yine de teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Din eğitim Bölümündeki tüm değerli öğretim üyeleri bünyesine ve çalışanlarına teşekkürlerimizi sunarız. Çeşitli taleplerimize hızlı bir şekilde yanıt verdikleri için teşekkürlerimizi sunuyoruz

Ayrıca, sonsuz bugün bulduğumuz yerde olmayacağımız sevgili ve rahmetli babamız Sekou KAMİSSOKO'ya ve sevgili annem Aminata DOUMBİA'ya ve sevgili

Ve eşim Sofiye Bagayogo'ya bana fırsat verip Türkiye'ye gelip okumak üç sene hiç itiraz etmeden beni beklemek ne kadar teşekkür etsem de kelimeleri yetmez, Allah razı olsun Bütün ailem fertleri özellikle Kardeşlerime çalışmalarım sırasında gösterdikleri hoşgörü, anlayıştan ve sabırdan dolayı en içten teşekkürlerimizi sunarız.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi

Eğitim, her toplumda ve her çağda, insanları doğumdan ölüme kadar ilgilendiren bir konudur. Eğitim yaygın olarak, “bireyde, kendi yaşantısı yoluyla istendik davranış değişikliği meydana getirme süreci” olarak tanımlanır.¹ Bu sürecin planlı, programlı, kasıtlı ve kontrollü gerçekleşmesine “formal eğitim”; plansız, programsız ve kontrolsüz şekilde gerçekleşmesine ise “informal eğitim” nitelemesi yapılır.² Bireyin, kendi yaşantısı üzerinde kasıtlı ve planlı olarak din ile ilgili davranış değişikliği meydana getirme sürecine “formal din eğitimi”; plansız, programsız, kendiliğinden gerçekleşen din eğitimine ise “informal din eğitimi” denir. Formal din eğitimi etkinlikleri, örgün ve yaygın olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Örgün din eğitimi okullarda gerçekleştirilirken, yaygın din eğitimi ise resmi ve özel çeşitli kurumlar tarafından yürütülmektedir. Bu kurumlar arasında mekteplerin, medreselerin ve camilerin önemli bir yeri vardır.

İslam'ın ilk döneminde Müslümanlar dinlerini Peygamber vasıtasıyla, Allah'ın ona gönderdiği vahiyle Kuran'dan ya da sünnetten alıp öğrenmişlerdir. Bu durum Peygamber'in ölümüne kadar devam etmiştir. Peygamber'in ölümünün ardından dört halife dönemi başlamıştır ve halifeler görevlerinde Peygamber'in yolunu izlemişlerdir.

Sahabe döneminden sonra da T âbiîn dönemine girilmiştir. Bu dönemde birçok mezhep ortaya çıkmıştır. Ancak bu mezheplerin çoğunluğu yavaş yavaş kaybolmuştur. Geriye kalan Sünni fıkıh mezhepleri Mâlikîlik, Hanefîlik, Şafîîlik ve Hanbelîlik olmuştur. Bu dört büyük Sünni mezhep insanları din hakkında bilgilendirip ve hükme ihtiyaç duyulan konularda, Kur'anı Kerim'i ve Sünnet-i Nebvî'yi inceleyip anladıktan sonra hükümler vermişlerdir. Bu mezheplerin en önemlilerinden biri de Mâlikî mezhebi İslam dünyasında Endülüs, Bağdat gibi birçok bölgede yayılmıştır. Batı Afrika olmak üzere Afrika kıtasında kendisini göstermiştir. Batı Afrika'da Mâlikî mezhebi bugün de takip edilmektedir.

---

¹ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, yelkentepe yayınları 1997, s. 12.

² Eğitim ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz.: Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2017, s. 12-19.

Günümüze kadar Batı Afrika'da Mâlikî mezhebinde birçok âlim yetişmiştir ve bu mezhebe hizmet verebilmek için çaba harcamışlardır. Özellikle din eğitimi, terbiye ve t'âlim hakkında İbn Sahnun, Kaabisi, Abderi ve İbn Ebu Zeyd El Kayravan, Mahmud Bagayogo, Ahmed Baba, Abdurrahman Es-Sa'di, Mahmud Ka'etgibi âlimler çalışmalarda bulunmuştur. Çocuklara nasıl bir eğitim verileceği, hoca ve öğrenciler arasındaki ilişkinin nasıl olacağı, derste nelerin yapılması gerektiği gibi konuları, fihhi bakımdan ele almışlar ve bazıları kendi fikirlerini eserlerinde ortaya koymuşlardır. Günümüz eğitiminin başarısı için çağdaş eğitim yaklaşımlarını takip etmekle kalmayıp, bizim bu klasik eğitimcilerimizin düşüncelerini de incelemek ve onların eğitim anlayışları üzerine düşünmek gerekir. Zira biz nereye gideceğimizi anlamak için nereden ve nasıl başladığımızı bilmeliyiz. Buna göre çalışmamızın problemini; "Mâlikî mezhebin din eğitimi Batı Afrika'da nasıl bir kurumsal ve fikri gelişim göstermiştir?" sorusu oluşturmaktadır. Bu soru çerçevesinde;

Altı sorular oluşturmaktadır:

- Mâlikî mezhebinin, Batı Afrika halkının yaşamında, özellikle de eğitim ve din eğitimi alanlarındaki etkisi nedir? Mâlikî mezhebi eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumların ve hizmet veren şahsiyetlerin geçmişteki faaliyetlerinin halkın yaşamındaki rolü ve önemi nelerdir? Bu faaliyetler nasıl geliştirilebilir?

Bu soruyu takiben diğer sorular ise:

Batı Afrika'ya Mâlikî mezhebi nasıl girmiş, nasıl yayılmıştır?

Batı Afrika'da Mâlikî mezhebine hizmet veren ve eğitim-öğretim ile ilgili kendi düşüncelerini ortaya koyan âlimler kimlerdir ve eğitimi nasıl ele almışlardır?

Batı Afrika'da çağdaş eğitimde klasik eğitim yöntemlerinden, tekniklerinden ve yaklaşımlarından nasıl faydalanmıştır?

Mâlikî mezhebinin Batı Afrika toplumunun sosyal ve kültürel yaşamına ilk girişiyle beraber din eğitim merkezlerinin Mâlikî mezhebinin yayılmasındaki rolü ve fonksiyonları nelerdir?

Din eğitimi konusunda gerçekleştirilen din eğitimi veren –yaygın ve örgün- din eğitimi kurumlarının eğitim –öğretim faaliyetlerindeki gelişmeler nelerdir?

Batı Afrika’da Mâlikî mezhebi Müslüman halkların hangi dini eğitim ihtiyaçlarına cevap vermektedir?

Batı Afrika’da Mâlikî mezhebinin klasik eğitimcilerinin düşüncelerini geliştirip onlardan nasıl faydalanılabilir?

“Hangi kurumlar tesis edilmiş, hangi âlimler hizmette bulunmuş ve eğitim-öğretim ile ilgili hangi eserleri ve düşünceleri nasıl ortaya koymuşlardır?” “Çağımızda bu düşüncelerinden nasıl faydalanabiliriz?” “Çağdaş eğitimde bu düşünceleri nasıl geliştirebiliriz?” sorularına cevap aranmıştır.

2. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın konusu, “Batı Afrika’da Mâlikî mezhebi Din Eğitiminin Gelişimi”dir. Bu çerçevede, Batı Afrika özelinde Mâlikî mezhebine göre din eğitimi veren kurumların ortaya çıkışı ve gelişimleri, yetişen eğitimcilerin şahsiyetleri ve hizmetleri, günümüzde Mâlikî mezhebine göre din eğitimi veren bu kurumların yeri, önemi, durumu ve faaliyetleri çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslam dünyasında eğitim ve öğretim deyince akla ilk olarak camiler, küttablar ve medreseler gelir. Eğitimciler ise Peygamber ile başlamış, ardından Sahabe ve Tabiîn olmuştur. Özellikle Medine’de kurulan Mescid-i Nebevi’den başlayarak bütün İslam coğrafyasında inananlar Allah’a ibadet etmek için camiler kurmuşlardır. Bu camiler ibadetin yanı sıra eğitim ve öğretim için de kullanılmıştır. Tarihsel süre içerisinde İslami din eğitiminin yapıldığı medreseler ve diğer kurumların açılmasıyla birlikte eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmiştir.

Her dinin veya her mezhebin kaynakları vardır. Bu kaynakları yazan âlimler ve kaynakların içerdiği konular, söz konusu dinin ya da mezhebin temelini oluşturur. İlgili dinin ya da mezhebin eğitiminde ve öğretiminde hizmet veren kişiler, eğitim verdikleri kurumlar ve merkezler de ziyadesiyle önemlidir. Zira gelecek nesillere dinin ve mezhebin

aktarımı bu âlimler ve kurumlar aracılığıyla gerçekleşir. Bu nedenle din eğitimi, tüm dinlerin ya da mezheplerin önde gelen konularından olmuştur. Benzer durum İslam dini için de geçerlidir. Batı Afrika'da -nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olan bu bölgelerde- Mâlikî mezhebi Hicri birinci asırdan itibaren yaygınlaşmıştır. Bazı rivayetlere göre İslamiyet'in bu bölgelere gelişi, Ukbe bin Nâfi'nin valiliği döneminde olmuştur. Fakat Batı Afrika'da İslamiyet'in yayılmasında, tüccarların da büyük etkisi olmuştur.

İslâm mezhepleri arasında temel metinleri anlamada farklılıklar olabilmektedir. Örneğin hadisleri yorumlamada farklı görüşler benimsenebilmektedir. Mezhepler, hadisler sıhhat yönünden farklı olduklarından, bazı konularda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Böylece mezheplerin kurucu alimlerine ve sonraki bilginlere göre farklı fikirler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemlerden itibaren Batı Afrika'da birçok âlim ortaya çıkmıştır. Bu âlimler Mâlikî mezhebine hizmet verebilmek için çaba harcamışlardır. Özellikle din eğitiminde klasik eğitimciler, eğitim ile ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır. Çocuklara nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği, hoca-öğrenci ilişkisinin nasıl olması gerektiği, derste nelerin yapıp yapılmaması gerektiği gibi hususlar üzerine görüşlerini ifade etmişlerdir. Günümüzde çağdaş eğitim yaklaşımları ve eğitimcileriyle ya da batı eğitimcileri ile yetinmekle kalmayıp bu klasik eğitimcilerin, düşüncelerini incelemek ve anlamak günümüzün eğitiminin başarılı olmasında bize yol gösterebilir.

Araştırmanın genel amacı; Batı Afrika'da tercih edilen Mâlikî mezhebinde din eğitiminin gelişimidir. Bu bağlamda eğitim ve öğretim alanında hizmet veren âlimlerin toplumdaki yerini, önemini ve bölgede gerçekleştirilen din eğitimi faaliyetlerini tespit ederek bu faaliyetlerin toplumun ihtiyaçlarına ve beklentilerine cevap verip veremediğini saptamaktır. Tarihsel süreç içerisinde bu mezhebin Batı Afrika halkında etkilerini ortaya koymak ve neticeyi değerlendirmek de çalışmamızın amaçları arasındadır. Mâlikî mezhebi eğitiminin bütün yönlerini ortaya koymak ve bu yönleri eğitim bilimi ve din eğitimi bilimi verileri doğrultusunda değerlendirerek sorunlara ilişkin çözüm önerileri geliştirmesi bakımından çalışmayı ziyadesiyle önemli görmekteyiz. Sonuç olarak araştırmamız din eğitim tarihi alanına önemli katkı sağlayacaktır. İslam din eğitiminin kurumsal ve fikri gelişiminin tespiti ve değerlendirilmesiyle günümüze de katkı sağlaması beklenir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada literatür taraması ve doküman incelemesi araştırma tekniklerine dayalı nitel bir model uygulanmıştır. Dolayısıyla araştırma, tarama modeline dayalıdır. Veri toplamak için önce literatür taraması yapılmıştır. Bu aşamada Mâlikî mezhebindeki din eğitim ve öğretimi ile ilgili tarihsel gelişim, âlimler, mevcut durum gibi konularda yazılmış Arapça, Fransızca ve Türkçe kitap, tez, makale, konferans ve sempozyumlar incelenerek, bu konu ile ilgili ulusal ve uluslararası yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarından faydalanılmıştır. Mâlikî mezhebinin din eğitim ve öğretim faaliyetlerinin tarihsel gelişim aşamaları ve mevcut durumu tespit edilip betimsel analiz yoluyla elde edilen veriler yorumlanıp analiz edilmiştir.

5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma, Mali İmparatorluğu (1235-1670) ve Songay İmparatorluğu (1464-1591) dönemlerinde Batı Afrika'da Mâlikî mezhebindeki din eğitiminin tarihsel gelişimi ile sınırlıdır. Tarihsel bakımdan (1235-1591) yıllarında bu bölgelerde din eğitimi alanında hizmet veren eğitimciler, âlimler, fukaha, hizmet veren sultan ve şahsiyetler ve eğitim merkezleri ele alınacaktır.

6. Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Araştırmada bazı kavramların tanımı ve bu tanımlara ilişkin tartışmalar ele alınacaktır. Örneğin Batı Afrika, eğitim ve öğretim, din, din eğitimi, Mâlikî mezhebi gibi kavramlar çalışmada tartışılıp açıklanacaktır. Konumuzun eğitim ile ilgili olmasından hareketle eğitimin tanımını örneklendirmek yerinde olacaktır.

Eğitim ve Öğretim Kavramı

Eğitim ve öğretim kavramlarının tanımı, eğitimciler ve filozoflar tarafından uzun süredir tartışma konusudur. John Locke, Rousseau, John Dewey ve Durkheim gibi düşünürler, ilgili kavramlara yönelik farklı bakış açılarına sahiplerdir. Örneğin John Locke, eğitim ya da terbiye hayatını nesiller arası tecrübe aktarımını mümkün kılan bir süreç olarak görmektedir. Rousseau ise çocukların kabiliyetlerinin ortaya çıkarılması olarak görmektedir.

Türkiye’de eğitim bilimleri alanında kabul gören eğitim tanımlarından en yaygını Selahattin Ertürk’e aittir. **Ertürk’e göre eğitim**, “Bireyin, davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirmesi sürecidir.”³

Din Eğitiminin Tanımı

Din eğitiminin tanımına geçmeden önce “Din” ve “Eğitim” tanımlamaları gerekir. Eğitim tanımını yukarda ele almıştık. “Din” kavramı ise bilimsel antropolojik bağlamda “İnsanın kutsal ile ilişkisi” “insanın arandığı ve arayışta bulunduğu alan” ve insanın kayıtsız şartsız var olan mutlak varlığa yönelişi ve O’nun tarafından kuşatılışı” olarak tanımlanmaktadır.⁴

“Din” ve “eğitim” tanımlarından sonra “din eğitimi” tanımlamak daha isabetli olacaktır. Çünkü “din “ve “eğitim” geniş kavramlardır ancak din kavramı ile eğitim kavramı birleştirilerek sınırlandırılmış olur.

“**Din eğitimi**”, bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik davranış meydana getirme denemeleri süreci olarak tanımlanmaktadır⁵

Örgün Din eğitimi

“Belli formatlara göre oluşturulan belli bilgilerin amaca yönelik olarak hazırlanan müfredatlara, bu müfredatlardan kaynaklanan ders kitaplarına ve kılavuzlara göre, merkezî bir denetim ve otoriteye bağlı olarak hedef gruba aktarılması” şeklinde tanımlanan örgün (formal) eğitim.⁶

Din eğitimi ikiye ayrılır. Yaygın ve örgün olduğun için bu ayrıma da kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Cemal Tosun “Din Eğitimi Bilimine Giriş” adlı eserinde, “**yaygın din eğitimi**”, örgün eğitim dışında ya da yanında yetişkinlere, okul dışındakilere, din eğitimi ihtiyacında ve isteğinde olanlara, resmi ya da özel kurum ve kuruluşlarca, onların dini bilgilerini artırmak, dini duygu, düşünce ve davranışlarını geliştirmek, dini anlayışlarını geliştirerek hayatın dini boyutunu yorumlamalarına

³ Selahattin, Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, Yelken Tepe Yayınları, 1972, s.12.

⁴ Cemal TOSUN, *Din eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, Pegem Yayıncılık, Eylül, 2017.s. 2, 3.

⁵ Cemal TOSUN, *Din eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, Pegem Yayıncılık, Eylül, 2017.s. 2, 3.

⁶ M. Öcal Oğuz, “UNESCO, Kültür ve Türkiye”. *Millî Folklor*. 73 Bahar, 2007, s. 5-11.

yardımcı olmak, ortak dini ve milli değerleri benimsetmek, dinin kardeşlik, hoşgörü gibi değerlerini kazandırmak amacıyla verilen planlı, programlı, amaçlı ve sistemli olarak yürütülen faaliyetler olarak tanımlamıştır.⁷

Batı Afrika

Batı Afrika, Sahra altı Afrika'nın tüm batı bölümünü kapsayan bir kara bölgesidir. Kabaca Gine Körfezi'nin kuzeyinde Senegal Nehri'ne kadar olan kıyı ülkelerini, Nijer Nehri havzasını kapsayan ülkeleri ve ayrıca Sahel hinterlandındaki ülkeleri içerir.

7. Araştırmanın Kaynakları

Batı Afrika, İslam medeniyeti ve kültürü ile ilgili kaynaklar açısından oldukça zengindir. Birçok tarihçi, coğrafyacı ayrıca sosyal bilimler alanında da pek çok yazar ve araştırmacı bulunmaktadır. Bu yazarlar eserleri yazarken sadece Afrika ile sınırlı kalmamış, dünyanın birçok bölgesi hakkında bize geniş bilgiler aktarmışlardır. Örneğin, İbn Batuta, İbn Haldun, el- Yakubi, özellikle İslam medeniyeti, eğitim ve öğretim faaliyetleri hakkında az sayılamayacak kadar eser kaleme almışlardır. Ancak burada tez konumuz ile ilgili eserleri ve kaynakları inceleyip kısa bilgi vermekle yetineceğiz.

Konumuz İslam fıkıh mezhepleri arasında fêkihçilere göre en yaygın suni fiikihi mezheplerinden biri Mâlikî mezhebi, Batı Afrika halkının dini yaşamındaki faaliyetlerinin gelişimi ve eğitim kurumlarına dayalı bir çalışma ortaya koymaktadır.

Bu araştırma süresince, Batı Afrika, Kuzey Afrika Mâlikî mezhebi hakkında ele alınan ulusal ve uluslararası alanda yararlandığım kitaplar, bilimsel makale ve tezlerden bazıları şunlardır:

- **el-Ömeri, şihab-Din Ebu'l Abas Ahmed bin Yahya (H.700-749/1301-1349):** Batı Afrika tarihi hakkında bilgi veren en önemli eseri “*Mesalikü'l-Ebsar fi memakiki'l-Emsar*”dır. Batı Afrika; özellikle Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu ve onların Mısır, el Mağrip bölgelerinde Memlûk devletlerinden gelen memurlar ve Kuzey Afrika'dan Batı Afrika'ya gelen tüccarlar arasındaki ilişkilerle ilgili geniş bilgiler içeren en önemli eserlerinden biridir.

---

⁷ Bkz.: Cemal TOSUN, *Din eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, Pegem Yayıncılık, Eylül, 2017 s.156.

- **İbn Haldun, Abdurrahman (H.808- M.1406):** yıllara gelinceye kadar kendi yazdığı Mukaddimesinde Gana İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu ile ilgili ayrıntılı bilgi verdiği gibi kronolojik olarak sultanların isimlerini kapsayan bir liste aktarmaktadır. Mali İmparatorluğunun, Gana İmparatorluğu tarafından yıkılmasından bahsedilmektedir. Afrika tarihinde özellikle Batı Afrika tarihinde sözlü tarihçiler fazladır. İbn Haldun Batı Afrika'nın tarih yazıcılarından biri olarak kabul edilmektedir. Elde ettiği bilgileri yönetmemiş bulduğu rivayetleri, sözleri değiştirmeden bize ulaştırarak aktarmıştır. Şunu da söylemek gerekiyor ki İbn Haldun bu eserde, inanmadığı, ya da doğru olup olmadığını bilmediği bilgileri söyleyip suçlamaktan kaçınmaktadır.
- **Ebu Abdullah bin İbrahim el-Luti el-Tunci olan İbn Batuta H.770 / M.1368:** Ünlü kitabı "*e-Rihlet İbn Batuta, Tuhfet e-nuzar fü gara'ib el emsar ve acuib el esfar*", yazarın dünyanın pek çok ülkesini gezerken yaşadığı bir deneyim ve tecrübe olarak kabul ediliyor. Bu kitapta geçen sosyal hayattan ve içindeki yaşam tarzından, Sudan halkının gelenek ve göreneklerinden başlayarak, kralların politikası ve krallar ile âlimler arasında gerçekleşen kişisel görüşmelerden tezimi yazarken, özellikle Sudan'daki ve diğer yerlerdeki sosyal ve kültürel yaşamın konu alındığı bölümden bahsederken faydalandım. Ancak bu kitapta Sudan hakkında, ya galat hatası nedeniyle -kusursuz bir hata -ya da tam bir aşinalık olmadığı için yanlış bilgiler içerdiğini söyleyebiliriz. Sudan hakkında bazı şeylerden bahsettiği gibi yanlış bilgileri anlaşılıyor. Sudan'ın gelenek ve görenekleri ve bu doğru olana daha yakındır, çünkü bir kişi gerçekleri anlamadan yeni bir ülkeye seyahat ettiğinde bir hata olarak oradaki hayat tarzını yanlış bir şekilde tasvir edebilir. Belki de oralarda uzun süre yaşamadığı için bu hatalar olmuştur Çünkü orada sadece iki ya da üç ay kaldığı belirlenmektedir
- **Tarih Al-Fattaş, Al-Karamani Mahmud Ka'ati (1002H./ 1593M):** meşhur eseri *Tarih Al-Fattaş fi ekber-il bulden-il cuyuyuşu ve ekebir e-na'as ve zikir ve kaa'ii e-Tokror ve ezo'imil umur ve ta'arifi ensab-il ebiid mine-el ahrar* kısacası **Tarih Al-Fattaş'tir**. Bu ismiyle meşhur olmuştur. Batı Afrika ülkelerin halkı ili ilgili yönetmenler ili ve büyük Tokror'un meseleleri⁸ ve kölelerin özgürler arasından ayrılmasını tanımlanmasıyla ilgili bölgedeki gerçeklerden bahsedilmiştir. Bölge halkından biri olduğu için Afrika hakkında yazdığı bu eseri, Batı Afrika ülkelerinin en önemli ve en büyük tarih kaynaklarından biridir. Bölgede bulunan krallar ve hükümdarlar ile beraber yaşamış bilim adamlarından biridir. Bu nedenle kitap Sudan

---

⁸ Tokror, Batı Afrikadaki kültür merkezlerinden biridir.

lkelerindeki sosyal, kültürel, dini ve politik yaşamla ilgilidir, özellikle Gana Krallığı, Mali ve Songhai krallıkları. Çünkü o, krallara dinleriyle ilgili konularda rehberlik etmiştir. Bazılarının hac yolculukları sırasında onlara rehberlik yapmıştır. Kitabın, yazarın ölümüne kadar kitabı yazmıştır ve eserin tamamlanması ise oğlu ve torunları tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin akademik çalışmalarda bilinen bir tarihi değeri vardır. Bu ilgi Batı Afrika halkının bilgiye ve ilime önem verdiğinin açık bir göstergesidir.

- **Tarih es-Sudan, Abd ar-Rahman as-Saadi:** Bu aynı zamanda Batı Afrika'da, Batı Afrika lkeleri hakkında bilimsel araştırmalar için en önemli güvenilir kaynaklardandır. Özellikle Mali, Fildişi Sahili, Gine Konakry, Nijer ve Nijerya gibi ülkeler bilimsel araştırmacılar için vazgeçilmez hale gelmiştir. Şeyh As-Saadi, ülkede yaşadığı ve kralların hükümdarların çağdaşı olduğu için camide imamlık yapan Songay yönetiminde bir yazardı. Dolayısıyla Batı Afrika'nın sosyal, kültürel ve siyasi yaşama dair tüm yönleri ile ve de kendisine iletteği bilgiler için doğru bir eserdir. Siyasi meseleler, özellikle 19. yüzyılda, Mali İmparatorluğu'nun kş ve Songi Krallığı'nın kurulması bilimsel olarak analiz edilmiştir.
- **Neyli-libtihac bit' Tatiriz e-di'ibacı, Ahmet Baba At-Tmbukti (.1036H./M.1627):** Mâlikî mezhebi bilim adamlarının çevirileri için önemli bir kaynaktır. Hem Sudan hem de Batı Afrika dışındaki ülkeler hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle Mâlikî mezhebine tabi olan ulemanın tercümelerini sunan öğrencilerin kişisel yaşamları bilimsel, tarihi ve kronolojik olarak kitapta ele alınmıştır. Mâlikî mezhebi hakkında araştırma yapmak isteyenler için vazgeçilmez hale gelmiş bir eser olmuştur.
- **Sihirr Antarat Muhammed Ahmed Sarhan: *Fukahe-il Mlikye ve esa'arihim fi'i muctama-i e-sudan el garbi.*** Bu kitap Mlikler ve onların Mali ve Songay dönemlerinde Batı Afrika toplumundaki etkilerinden (bahsetteği için) bu araştırmada faydalandım. Eser bölgedeki kültürel ve bilimsel yaşamdan bahsetmiştir, özellikle Mali ve Songay'da, birkaç kralın statüsünü, kişisel hayatlarını ve onların ulemalar ile arasındaki ilişkileri göz önünde bulundurmuştur. Çünkü bu âlimler imamlık, fetva verme ve kadılık gibi görevlerde bulunmuşlardır. Bu mezhebin Batı Afrika'da, Mısır ve Fas lkeleri gibi komşu İslam bölgelerinden ne ölçüde etkilendiğini, Kuzey Afrika'dan sonra bölgenin yeni Mâlikî limleri; Bu kitapta, özellikle o zamanlar bu kitabın vazgeçilmezi olan Mali ve Songay İmparatorluğu söz konusu olduğunda, Mâlikî mezhebine bağlı bir ğrenci veya araştırmacının yararlanabileceği kaynaklardan biridir.

- **El mağribi Ömer el-Ce'idi, *Muhadarat-tun fi tarihi-l mezhebi-l Mâlikî fil garbi-l İslami*:** İslam dünyasının ve Batısı'ndaki Mâlikî mezhebinin tarihi üzerine ders ve konferanslar olarak adlandırabiliriz. Bu konferanslarda imam Malik'in hayatını göz önünde bulundurarak Mâlikî mezhebinin yayılmasının nedenlerini, bu mezhebin kökenlerini ve kurallarını, el-Muvatta, el Mudavvene ve er-Risale gibi, Mâlikî doktrininde yer alan bazı ana konu ve kaynaklar ele alınmıştır.
- **Es'seik ebul Asim el Cezairi el Mâlikî: *Mas'sodir fikih-il Mâlikî usu'ulen ve furu'en fil maşrik ve-el meğribi hadusen ve kadi-imen*.** Mâlikî mezhebinin Doğu ve Kuzey bölgelerinde eski ve yeni kaynaklara sahip bir eserdir. Yazarı Mâlikî mezhebinin, modern ve eski kaynaklarını, Doğu ve Kuzey halkını ve mezhebin diğer kaynaklarının çoğunu ele almış bir kitaptır. Bu konuyu bilimsel olarak ele alan ve Mâlikî mezhebin kaynaklarını genişletmek veya araştırmak isteyenlere tavsiye edilebilir bir kitaptır.⁹
- **Miykoloş Morani, *Dires'setun fi-l mezheb-il Mâlikî*:** Mâlikî fikhının kaynaklarındaki çalışmaları diye bilinen bir eserdir. Said Buheyri- Omar Saber Abdul Jalil Mahmud El Rashad Al-Hanafî ve diğerleri tarafından çevrilen bu çalışmada Mâlikî mezhebinin fikhi kaynakları ele alınmıştır, özellikle İbn Abi Zaid'in **el-Neva'adir** adlı kitabında kullandığı kaynaklar ve bu kaynakları bulduğu yerler hakkında geniş bilgiler verilmiştir.
- **Muhammed el-Muhtar Muhammed el-Mami, *el-mezheb-ul Mâlikî mede-eris-uhu ve mualefeetuhu-kaso-isuhu süma'atuhu*:** Bu kitabın yazarı Mâlikî mezhebini, ünlü dört okulunu, Mâlikî mezhebindeki eserleri ve daha sonra mezhebin uzmanlaşma özelliklerini ele alıp incelemiştir. Kitabın sonunda Mâlikî mezhebinde kullanılan terminolojiye değinmiştir. Bu araştırma yaklaşık 600 sayfalık olan konulara yaklaşımı ve konuların dizilimi açısından çok fayda sağlamıştır. Yazar kitapta, Fas okulunun içtihat alanında kanıtlanmış tek okul olduğu ve diğer üç okulu birleştirmeye çalışan okul olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁰
- **Maqa'adim Abdul Hamid, *Meder'ri, el ilmiye ve devruha e-siyesi ve sakafi Fi Sudan el Garbi*:** Batı Afrika, Mali ve Songai'deki bilimsel okulların siyasi ve kültürel rolleri hakkında bilgi veren bir eserdir. Cezayir Haran Üniversitesi, İslam Medeniyeti Anabilim Dalı'nda 2017-2018 senesinde yapılmış doktora tezi olup, sosyal yaşam,

⁹ Kitabın Kapağında görüldüğü gibi eser 300 sayfa kadar olup, Maliki doktrininin basılı veya el yazması en önemli kaynaklarına ait bilgiler vermektedir.

¹⁰ el-Muhtar, Muhammed el-Memi, *el-Mezheb 'ul-Maliki, medarisihu ve muhalefeetuhu, kaso-isuhu Sümaatuhu, el-Maliki, Okulları ve Yazıları*, Arab İmaret Birliği, Zayid Turas ve Tarih merkezi yayınevi, 2002. s. 529.

Mandinka Mosi, Wuluf, Fulanni, Touareg, Soso ve orada yaşayan 5 kabile hakkında bilgi vermektedir. Eser, Sudan lkelerinde, özellikle Tinbkt, Jenney ve Gao Őehirlerindeki bilim adamlarının İslam'a hizmet etme çabalarına ve Mısır, Fas, Hicaz gibi Batı Afrika, Kuzey Afrika ve Doğu lkeleri arasındaki bağlantılarına değinmiştir. Bilimsel okullar ve bunların siyasi, kültürel rolü; Batı Afrika toplumu üzerindeki etkisi, okullarda ve eğitim merkezlerindeki eğitimi, ilköğretim, yükseköğretim, mesleki eğitim ve bilimsel izinlerle ya da icazet ilmiyle ¹¹ bilimsel yolculukların sonucunda Kuzey Afrika ve Doğu bilim adamları; ticari konvoylar, Batı Afrika ve Kuzey Afrika arasındaki bilimsel yazışmaları ne çıkarmıştır.

Kitabın, bize bu çağda, özellikle Mali ve Songay Krallığındaki bilimsel yaşamın bir resmi ve içinde bulunduğu İslam medeniyetinin değerini tasvir ederek bilimsel araştırmalarda yararlanılacak büyük bir değere sahip olduğunu ifade edebiliriz.

---

¹¹ Eğitim sürecinin tamamlandığını bildiren belge, diplomadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI AFRİKA VE MÂLIKÎ MEZHEBİ

1.1. Batı Afrika

1.1.1. Coğrafi Yapısı

Batı Afrika, güneyde ekvatorun 4° ila 16° kuzeyi ve Greenwich hattının 13° ila 17° batısında yer almaktadır. Kuzeyden Büyük Sahra Çölü, doğudan Kamerun ve Çad Gölü, güneyden Gine Kônakri ve batıdan Atlantik Okyanusu ile çevrilidir. Söz konusu alanın yüzölçümü yaklaşık olarak yedi milyon km²'dir. Bu bölge; Gana İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu, Sanhacı İmparatorluğu, Soso İmparatorluğu, Kanem ve Borno İmparatorluğu gibi büyük krallık ve imparatorluklara tanıklık etmiştir¹².

Batı Afrika, günümüzde birçok Batı Afrika ülkesini temsil etmektedir. Bu ülkeler şunlardır: Mali, Nijer, Senegal, Gambiya, Gine-Bissau, Gine-Konakri, Sierra Leone, Liberya, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Togo, Benin, Nijerya ve Moritanya¹³. Söz konusu bölge için Takrur gibi farklı isimlendirmeler de mevcut olmakla birlikte bu isimlendirmeler bazı tarihçiler tarafından siyahilere atıfta bulunduğu iddiasıyla tartışma konusu olmuştur. Tarihçilerden bazıları asıllarının Fas'a dayandığını, bazıları ise Batı Afrika ile Mesaliku'l Ebsar adlı kitabın sahibi Fazlullah el-Umeyir'in de sevgi duyduğu Bilad Al-Takrur arasında ayırım yapma girişiminde bulundular. El-Umeyir, Sultan Mense Musa'nın meşhur hac yolculuğundan şöyle söz eder: "Mısır halkı, Mali Sultanı dendiğini duysalar bile bunu reddederler ve ekseriyetle Takrur Sultanı ifadesini kullanırlar. Çünkü Takrur kraliyet bölgelerinden bir bölgedir ve azameti ile ününden dolayı Mali'nin Sahibi denmesi tercih edilir."

Bu sözleri dikkatle okuyan kişi Takrur'un da tıpkı Mali Krallığının diğer bölgeleri gibi bir bölge veya şehir olduğunu anlar. Bir araştırmacı olarak bu tarz yaklaşımları doğru buluyorum.

¹² Umran Kaba, *el-Edebu'l-Arabi*, Kazablanka, İSESCO, 2011, s. 24-30.

¹³ Şetra Hayreddin, Muhammed b. Abdu'l Kerim el-Maghili et-Tilimsani, *el-Maslahu's-Sair ve Fikrihi'l İslahi fi Tuat ve's-Sudani'l Garbi*, el-Cezayir, Dar b. Tufeyl, 2012, s. 258; Mekadim Abdu'l-Hamid, *el-Medaris'ul İlmiyye ve devruha es-Siyasi ves-Sekafi fi's-Sudani'l Garbi Mali ve Songhay*, Doktora Tezi, Cezayir Haran Üniversitesi, 2018, s. 8.

Bazıları, bu terimin kökenini art arda hac eda eden kimselere dayandırmaktadır. Dolayısıyla bu kimseler, defalarca hac eda etmeleri hasebiyle eylemleri ve kalplerinde bir arınma gerçekleştiğine delil getirmek amacıyla Takrur olarak adlandırmışlardır.

Bazıları, kitabında İbn Haldun gibi coğrafi ve beşerî kelimelerin anlamlarına ilişkin karışıklık yaşamıştır. İbn Haldun şöyle der: Takrur'un vatanı, biri Koko diğeri ise Batı Koko olmak üzere iki bölgedir¹⁴. Muhammed Billu b. Osman b. Fevdi'nin telif ettiği *İnfaku'l Meysur fi Tarih biladi't-Takrur* adlı eserinde Takrur'un coğrafi olarak tarif edildiğini Bertelli biliyordu. Söz konusu bu tarifile bizim bu kapıyı mühürlememiz imkân dâhilindeydi (olanak haline gelmişti). Eserde şöyle der: “ Biladi't-Takrur olan bu ismin, tarihteki ifadelerden de anladığımız üzere, Güney Sudan'ın batı bölgesi olduğunu söyleyebiliriz ve bu isim Haremeyn, Mısır ve Habşa'da yaygındır”¹⁵.

Batı Afrika veya Batı Afrika'ya yerleşen birçok kabile vardır. Bunlardan bazıları; Mandingo kabilesi Mandi, Malink, Manka veya Mandega, Songay kabilesi, Soso, Moshi, Hausa kabilesi, Wolof kabilesi, Yoruba ve Fulani Kabilesi ve asılları beyaz ırk olan, Tinbüktü şehrini kuran ve Tarık b. Ziyad'ın soyundan geldikleri söylenen Tuaregler kabilesidir.

1.1.1.1. Sosyo-Kültürel Yaşam

Dünya tarihine baktığımızda çok farklı ve büyük devlet ve imparatorluklar kurulmuştur. Afrika kıtasında özellikle Batı Afrika'da da çok büyük imparatorluklar kurulmuştur ve dünya tarihinde sayılan medeniyetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu imparatorluklar, Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu ve diğer imparatorluklar Batı Afrika'da hicrî 7. ve 10. tarihler arasında kurulup yaşamıştır. Bahse konu imparatorlukların sultanları - Mense Mûsâ, Masnsa Sulayman, Askıya Mohamed, Askıya Davud gibi -, dine hizmet edebilmek için çok çaba göstermişlerdir. Onların âlimler ve Mâlikî mezhebindeki fukaha ile arasındaki ilişkileri dinî, kültürel, siyasi ve ekonomik açılarından da toplumdaki etkilerini artırmıştır; bu ilişkilerin etkisi sadece Batı Afrika ile

¹⁴ ebu zaid, ebdurahman Muammad İbn-i Haldun, *Kitabu'l-iber*, Lubnanya, Lubnan yayın kitap evi 1983, s. 199.

¹⁵ Billu Muhammed b. Osman b. Fevdi, *İnfaku'l Meysur fi tarih biladi't-Takrur*, Kahire, Menşurât meahetu'd-Dirasaati'l İfrîkiyye, Rabat, mili yayın evi, 1996, S.47.

sınırlı kalmayıp genel olarak İslâm dünyasına ve özel olarak Kuzey Afrika Magrib Mısır ve Tunus gibi bölgelerine ulaşım yayılmıştır.

Bu etki sayesinde Mâlikî mezhebi Batı Afrika'nın her yerinde öne çıkıp, hem alimler hem sultanlar hem de hükümdarlar tarafından en çok tercih edilen mezheb olmuştur. Konuya geçmeden genel olarak Afrika ve özel olarak Batı Afrika hakkında kısa bilgi vermek konumuzu daha anlaşılır ve kolay hale getirecektir. Özellikle çalışmanın dönemindeki sosyo- kültürel yaşama.

1.1.1.2. Gana İmparatorluğu

Gana İmparatorluğu Senegal nehriyle Niger nehrinin arasında yer almaktadır. Bazı tarihçilere göre el- Kalkaşandi gibi Gana Krallığı, Soso- Krallığının batısında pasifik okyanusuna kadar uzanmaktadır. Krallığın başkenti " Gana" olarak isimlendirilmiştir.¹⁶ Arapça kaynaklara baktığımızda araştırmacılar Gana İmparatorluğu'nun "Okar" bölgesinin sınırlarında bulunduğunun altına çizmektedirler. Yani Senegal nehrinin batısından Niger nehrinin doğusunda yer aldığını tespit edip ortaya koymuşlardır. Kazey bölgesinde ise Sahara berber kabileleri bulunmaktadır. Sonra da doğu bölgelerine doğru genişletilmiştir.¹⁷

Diğer bazı araştırmacılara ve tarihçilere göre ise Gana İmparatorluğu bugünkü Moritanya'nın doğusundan başlamak üzere Mali ve Senegal'in batısına hatta Gine Konakri'nin doğusunda "Wagadu" bölgesine kadar uzanmış olduğunu söylemişlerdir, bunlardan bazıları Said İbrahim, Muhammed el - Fadli gibi kişilerdir.

Bu bölgede "Sonikeya da Maraka" diye bilenen kabileler bulunmaktaydı. Gana sınırları konusu, gördüğümüz gibi, çok zordur; çünkü İmparatorluk her zaman ilerledikçe başka bölgeleride içermektedir ve büyük ihtimalle sınırlar konusundaki zorluk bundan kaynaklanmaktadır. Gana Krallığının başkenti konusunda da farklı rivayet ve görüşler bulunmaktadır. Ancak doğruya en yakın olan Mahmut Ka'tin görüşüdür. Ona göre Gana

¹⁶ Bkz Medhu Bankeri el-Meclisu Al'a li's-sakafa, *el-Veseniyye ve'l-İslam, impraturiye fi Garbiifrikiye*, Yüksek İslam konsey yayın evi 1998, s. 199.

¹⁷ Ahmet Şükrü, *el İslam ve'l muctema'u s Sudan*, impraturiyetü Mali, Abu Zabi, en macmma'u's-Sakafi yayınevi, 1999, s. 109.

İmparatorluğu'nun başkenti Kumbi Solih'tir ve Sahara'nın kenar bölgelerinde bulunduğunu söylemektedir.¹⁸

Günümüzde "Kumbi Solih" şehri Mali Cumhuriyeti'nin Başkenti olan Bamako'dan yaklaşık 200 mil kadar uzak olup bu yol, Akdeniz'den Batı Afrika'ya kolayca ulaşabilmek için en kısa yoldur.¹⁹

İmparatorluk, bazı tarihçilere göre İslam'dan üç asır önce, yani M.3. ve M.4. asrın başlarında kurulmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi Sonike Kabilesi krallığın kuruluşundaki ilk ve en üst kabiledendir. Bazıları imparatorluğun kuruluşunu milattan önce IV. yüzyıla kadar götürürse de milattan sonra 300'de ortaya çıktığı görüşü daha yaygındır.

Târîhu's-Sûdân yazarı Sa'dî'ye göre yirmi ikisi hicretten önce, yirmi ikisi hicretten sonra olmak üzere toplam kırk dört kral tahta geçmiştir. İmparatorluğun ve ilk yönetim merkezinin adı olan Gāna aynı zamanda ilk krallardan birinin de ismidir. Devletin merkezi daha sonra Kumbîsâlih oldu. Güneyindeki Galam, Bambuk (Bambouk) ve Bure'de (Bouré) bulunan madenlerden elde edilen altın sayesinde Gana'nın şöhreti ülke sınırlarının dışına taşı. Bölgede elde edilen yıllık 9 ton altın kuzeydeki Araplar'ın dikkatlerini buraya daha fazla çevirmelerine sebep oldu.

Kuzey Afrika'da siyahi tacirler ile altın, fildişi, bakır, dokuma ve tuz taşıyan kervanlar hakkında ibn Havkal, Sadi, Bekri ibn Batuta, İdrisi gibi tarihçiler geniş bilgi verilmiştir. Onların rivayetlere göre İmparatorluk en iyi dönemini 950- 1050 yılları arasında yaşamıştır. M.10. yüzyılda yeryüzünün en zengin insanların burada olduğunu kabul ediliyordu.

Murabitler tarafından M.1076. yılında Emir Ebu Bekir, devletin başkenti Kumbîsâlih yıkılmasıyla beraber Mena, Tunkara, Soso Kante, Hingui, Niakate ve Diarra bu dört küçük krallığıdan ayrılarak Mali İmparatorluğu tarafından tamamen hiç yaşanmamış gibi tarihten silinmiştir.²⁰

---

¹⁸ Mauny Reymond, *Tableau géographique de l'ouest Africaine au moyen âge d'après les sources écrites*, Dakar, IFAN yayınlar, 1961, s.536.

¹⁹ Ahmed, Mehdi Rizkillah, *Hareketü'l ticareti fi Garbi ifrikiye ve asaruha'l- Hadariyye*, Riyad, Merkez melik'u-l Faysal li bubus ve'd dirasetu'l islamiyye yayınları, 1998, s. 159.

1.1.1.3. Mali İmparatorluğu

Batı Afrika'da Gana İmparatorluğu'ndan sonra yaşanmış olan en önemli krallıklardan biri olarak kabul edilmektedir. Mali Krallığı çok büyük; Gao Doğusunda, Senegal Batısında ve Sekasso Güney ile Walate Kuzey'in ötesinde bir sınırdıydı. Kralları, özellikle Nijer Nehri'nde yaşayan Manidi veya Mandika topluluğuyla bağlantılıdır. Doğu Senegal'de, güney doğusunda ve Gambiya Vadisi'nin kıyılarında Wadia Manidekya, Gine Bissau ve Gine Conakry, Burkina Faso, Fildişi Kıyısı ve Seralion olarak kabul edilir.

Bu grubun %94'i Müslümanlardır. İslamları, suzuz kaldıklarında soyulup çiğnedikleri ve yavrularının içine düştüğü M.1050'e aittir Kankaba'dan geçen bir Müslüman onlara dua etmelerini tavsiye vermiş, Mandin Karalı Baramadana onlara dua etmesini talep ederek Tanrı onların yapmış olduğu duayı kabul etmiş Bramandana'nın kendisi imandan öğretebildiklerini öğrendiğini söyledi.²¹

Soncata Keita 1230 m-1255'de bu krallığın gerçek ustası, sonra da Mense Woli 1255-1270' olmuştur. O zaman Mensa Musa veya Kanku Musa 1324 yılında hac yoculuğuna gelip mi1327 yılında geri döndü. Mali Krallığı'nın başkenti olan Kankaba'dan tam olarak, bir zamanlar krallığın hepsi için Faraba yakınlarındaki Mali Cumhuriyeti ve Gine Konakri sınırlarında bulunan Niani şehrine taşınmıştı. Mense Musa'nın kendisi de doğduğu bölgede bir bilim insanıydı; bazı Mâlikî doktrinal kitapları yazdığını söylenmektedir ve kendisi Arabça'yı çok iyi bilen biriydi ancak Mali İmparatorluğu XIV. yüzyılın sonlarından itibaren dağılmaya başladı ve Tevârikler'in 1430'da Tinbüktü, Velâte, Aravan ve Gao'yu ele geçirmesi üzerine ortadan kaldırarakyerini Songay Sultanlığı kurmuşlar.²²

1.1.1.4. Songay İmparatorluğu

Batı Afrika'da Gana İmparatorluğu ve Mali İmparatorluğu'ndan sonra gelen diğer bir imparatorluktur. Ancak bu ikisinin de Songay İmparatorluğu'nun ulaştığı güce ulaşamadığı söylenmektedir ve Songay kabilesinin kökeni M.VII. ve IV. Yüzyıllarda

²¹Mouhamed, Gueye, *xiii. yüzyıldan xvi. yüzyıla kadar batı afrika'da islamiyet'in yayılışı*, yüksek lisans tezi İstanbul üniversitesi, 2016 s. 19-20.

²²Mouhamed, Gueye, *xiii. yüzyıldan xvi. yüzyıla kadar batı afrika'da islamiyet'in yayılışı.*, s. 22.28-

Nijer nehrinin kenarında bulunan bir kabileye dayanmaktadır. Özellikle "Za" kabilesi o dönemlerde bölgedekilere hâkimiyet kurup ilk devlet yöneticisi kabile olmuştur²³.

Abderahman e- Sadi, "Songay" hükümeti ailesinin aslının Yemen'de üst düzeyde bulunan bir kabileye ait olduğunu zikretmiştir. Onların büyük dedelerinin Yemen krallarından biri olan "Tras bin Harun" olduğu söylenir. Oradaki hükümdarlarla anlaşamadığında oradan taşınarak kuzey Afrika'ya gelmiş, sonra Batı Afrika'daki siyahilerin bir bölgelerine yerleştikleri söylenmektedir.²⁴

Songay İmparatorluğu çalışmamızın zamansal açısından en önemli krallıklarından olup ele almak istediğimiz konudur. Songay'da dört krallık bulunmaktaydı. Bunlar:

1- Krallığın Yaklaşık 7 asırya ya da daha önceden kurulduğunu söylemek mümkündür özellikle sözlü rivayetler hâlâ ağızdan ağza rivayet edilmektedir. Bu krallığın sihir biliminde meşhur olduğu söylenmektedir. Firavun ve Musa arasındaki çatışmada davet edilmiş sahir'lerinden günümüzde Gao şehrine yaklaşık yuz elli km uzunluğu Koko şehrinde bulunduğunu Sa'di tarafından zikredilmiştir²⁵ ve M.300 yılında çok artmış ve meşhur olmuştur.

2- Bu devlet, İslam'ın ilk başlangıçlarında "Za" denilen kabile tarafından kurulmuş, kralları 17- 31 arası İslam'ın kabul etmiş bir kralıktır.? H.684-700/ M.1285- 1300 yıllar arasında Mali krallı Mense Mûsâ tarafından onlara saldırıp Kendi devletin kurulduğunu söylemektedir²⁶

3 -Kurucusu ise,"Soni ailesidir". Kral "Za"nın iki oğlu, Ali Kolin ve kardeşi Süleyman Nara Mali İmparatorluğu döneminde Mense Mûsâ'dan kurtararak bu krallığı kurmuşlardır. Bu krallık Batı Afrika'da en büyük ve güçlü krallıklardan da öne çıkan ilk imparatorluktur. Çünkü O dönemindeki küçük krallıkları, emirlikleri, yöneterek

²³ Mouhamed, Gueye, *xiii. yüzyıldan xvi. yüzyıla kadar batı afrika'da islamiyet'in yayılışı* 2016, s. 25-26.

²⁴ İvadallah, İbraim *el-Alakatü beyne'l- Magribi'l- aksa ve s'- Sudani'l- Garbi fi Ahdi saltanat Mali ve Songay*, Kartum, Kahire üniversitesi yayın evi, 1976, s. 86.

²⁵ Mesüd'i, Ali Bin Hüseyin, *Ahbarü'z-zaman*, Beyrut, Daru'l- Endülüs, 1966, s. 85; Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris, liberer d Amerique yayın evi, 1981 s. 4.

²⁶ Gueye, *XIII. yüzyıldan XVI. Yüzyıllara kadar Batı Afrika'da İslamiyet'in Yayılması*, s. 28.

hükümdarlığına bir buçuk asırdan fazla bir süre devam edip 1492 senesine kadar sürdürmüştür.²⁷

4. Askıyalar ailesi dönemidir. Bu devlet onlar tarafından 1493- 1594 yıllar arasında kurularak Askıyalar bağımsız olarak devri almıştır. Sayıları 13, hakimiyeti dokuz olan Askıyalar yarım asır bir süre sonra Sa'dilerin işgali altında kalmışlardır.

Çalışmamızda bu kralların dine hizmet etme çabaları, Askıya Mohamed, Askıya Davud gibi sultanlar arasındaki ilişkilerin olguğu bölümde ele alınmaktadır.²⁸

Askıya Muhammed'in diğer oğlu Askıya Dâvûd tahtı ele geçince (1549-1582) Songay Sultanlığı yeniden eski gücüne kavuşarak en iyi dönemlerinden birini yaşadı ve Tinbüktü büyük bir ilim merkezi haline geldi. Songay Sultanlığı, Osmanlı Devleti ve Merakeş'te hüküm süren Sa'diler'le kültürel ve ekonomik ilişkilerini geliştirdi

III. Murad döneminde Songay Sultanlığı da Osmanlı Devleti'yle yakın ilişki kurmuştur. Bu dönemde şehirde yaşayan 70-80.000 nüfusun 15-20.000 kişilik kısmını öğrenciler oluşturuyordu.

1.1.2. Irk ve Kabileler

Afrika'da yaşamış ve yaşamakta olan farklı ırk ve kabileler bulunmaktadır; burada bu kabileler ile ilgili kısa bilgi vermeye çalışacağız:

1.1.2.1. Tevarikler

Bu kabile büyük Sahara'da Tuat bölgesinde, Tinbüktü'den, Çad gölünün batısına 300 Mil Zender'e kadar uzanmaktadır. Genelde Tevarikler Temaşek denilen tek dilde konuşan birçok kabilelerden oluşmaktadır, bunların bazıları: Taşçı Tevarikler, Asker Tuarakler, Tava Tavarikler, İfogas ve Ulliminden Tuvariklerdir.

²⁷ Sa'di Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, s. 3-4; Ali Tarhan, *İmparatiyyet Songay el -islamiyye*, liberer d Amerique yayın evi 1981, s. 79.

²⁸ Ali Tarhan, *İmparatiyyet Songay el -islamiyye*, Kahire, el hayyet Misirye basım ve yayın evi 1970, s. 23.

1.1.2.2. Mandika (Manding)

Batı Afrika halkı arasındaki kabilelerin en önemlileri, Senegal ve Niger nehri bölgelerinde yaşayan Diola, Soninke, Bambara, Vei, Kasonki, Malinke kabileleridir.

Bunların Mali kültür ve sanatı bakımından çok önemli bir yere sahip oldukları söylenir. Yaklaşık 1500 yılına kadar Songay hükümeti tarafından işgal edene kadar var olmaya devam etmişlerdir ve hâlen Batı Afrika'nın birçok bölgesinde bulunmaktadır.

1.1.2.3. Soso Kabilesi

Bu kabile hakkında yapılmış bilimsel araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bugünkü Mali Cumhuriyeti'nde, başkent olan Bamako'dan yaklaşık 80km uzakta, Kulikoro şehrinde dağlık bölgelerde buldukları söylenmektedir. Bu kabilenin Malinke kabilelerinin bir parçası olduğunu zikredilmektedir. Demir işleri ile en çok ilgilenen kabiledir.

1.1.2.4. Havsalar

Onların Berberilerin işgalinden kaçan muhtaçlar olduğu söylenmektedir. Tarım ve çiftçilik ile uğraşırlar. "Havsa" iki kelimenin birleşiminden oluşur: "Hav" binici ve "Sa" boğa demektir. Bu açıdan Havsa kelimesi böylece boğa binici anlamına gelir. Ancak Havsa kelimesi hem halk adı hem de bir dil için isim olarak kullanılmaktadır. Günümüzde Nigerya, Gana, Batı Çad ve Nijer cumhuriyetçilerin konuştuğu yerel dillerinden sayılmaktadır. Birçok lehçe birleştiren bu dil Sokoto'da ve Kano'daki tacirlerin kullanmakta olduğu bir dildir.

1.1.2.5. Songay

Bunların kaynaklara göre Nijer doğusundan özellikle Etiyopya topraklarından gelen bir kabile olduğu kabul edilmektedir. Hatta bazı Sudanlı araştırmacılar Batı Afrika toplumunun asıl vatanının Nil nehrinin doğusunda olduğuna ihtimal vermektedirler.²⁹

---

²⁹ Juan, Joseph, *el-İslam fi memaliki ve imparatoriyeti ifrikiya - es- Savdâ*, Trc: Muhtar Subeyfi, 1., yayın evi ve yeri yok.

1.1.2.6. Tekrur

Bu kabileler en çok Senegal bölgelerinde yerel kabilelerden Volof, Serer, Berber Batı Afrika kabilelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Onların Volof ve Folanlara yakın oldukları belirtilir. Hatta bazı tarihçiler onların aynı kabile olduğunu dile getirmiştir. Meslek olarak, onların çoğu çiftçi, esnaf, şarkıcı ve balıkçılık olmak üzere çeşitli işlerle uğraşırken, en yüksek tabaka ise o eğitim, alim, vaiz ve cihatçı olmaktadır.

1.1.2.7. Volof

Bu kabile, Batı Afrika'da kuzeyde Batı Senegal'in güneyinde Gambiya nehrinde bulunan bir kabiledir. Onları tek bir isim altında toplamadan çok çeşitli isimlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları; "Zolfi", "Golof", "Gello" ya da "Olof" gibi isimlerdir.³⁰

1.1.2.8. Fulaniler

Afrika'nın sosyo-kültürel hayatında Fulanilerin yeri ve önemi unutulmaz hale gelmiştir. Antropologlara göre dünyanın en çok göç veren, çobanlık yapan, bir kabiledir, onlar Mısır'dan Güney Afrika'ya kadar Senegal'den Etiyopya'dan kadar her bölgede bulunmaktadır

Fulanilerin kökleri hakkında ise çok farklı görüşler vardır bazıları Mısır, bazıları Etiyopya kimi Bani İsrail köklerinden geldiklerini söylemişlerdir. Bazıları ise Doğu Afrika olduğunu vurgulamaktadır

Diğer rivayetler ise onların Yemenli bir Kureyş kolundan geldiklerini ortaya koymuşlardır.³¹Bu görüştekiler bunu vurgularken kralın kızıyla evlenmiş olan Ukbe bin Nafi'nin eşiyle Afrika'ya göç yaptıkları rivayetini değerlendirmektedirler.³² Nasıl olursa olsun Fulaniler Afrika'da genel olarak, Batı Afrika'da özel olarak dinî ve sosyal liderlik ile meşhur olmuştur ve dine verdikleri hizmetler sayılmayacak kadar çoktur. Hizmetleri bulunmaktadır. Farklı kabileler kendilerine farklı isimler vermektedir. Hevsalar "Fülani"

³⁰ Sati, *el- İslam vetadahülü's sakâfâi fi's- Senegal*, yayın evi ve yeri yok. s.18.

³¹ Hiskett, Merviyn, *The sword of the truth. The life and the time of the shehu Usman dan Fodio*, London, oxford university press, 1973, s.15

³² Sati, *el- İslam vetadahülü's sakâfâi fi's- Senegal*, s.39

ve “Heli”; Mandengler “Fula Çad”da “Fallata”, Fransızlar tarafından “Peul (pöl)” isimleriyle adlandırılırken kendileri “Fulbe” ismini kabul ederler. Dilleri ise “Pular” olarak isimlendirilir. Aynı dil Nijerya’da “Fulfuldi” olarak bilinir³³

1.2. Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebi

1.2.1. Batı Afrika’da Mâlikî Mezhebinin Doğuşu ve Gelişimi

Mâlikî mezhebini inceleyen ve derin yapan her araştırmacı, mezhebin doğuşu ve Afrika kıtasındaki gelişimi hususunda bilimsel yolculuklar yapmaktan çekinmemesini bilinmektedir onunla birlikte hac sırasında kral oradayken Medine-i Münevvere’ye yolculuk yapan, ders halkalarında bilimsel eğitim alan, sahabelerin sözleri, Kıyas, İcma, Sünnet, Kura’n-ı Kerim gibi kaynaklara dayanan fetva dersleri alan ve aynı zamanda Sedd-i Zeria ve Mesâlih-i Mürsele dersleri alan ilk Afrikalı öğrencilere dayanır. Bunun sonucunda, bu çok sayıda öğrenci topluluğu, İmam Mâlikî’den ders almış olan ve onun ahlakı, davranışları, fikhî hüküm verme şekli ve aynı zamanda hüküm istinbatına ilişkin ikiye ayrılan el-*Uşulü’l-Aklyyye*’n ve Nakliyye alanlarında derinleşmesi açısından etkilenmiştir. Bu öğrenciler, Afrika’ya özellikle de Fas’a döndüklerinde, insanlara bu mezhebi öğretmeye ve ibadetlerde önlem almak gibi hususlar için önemini açıklamaya başlamışlar. Bazı tarihçiler bu faaliyetlerin en önemli konuların sayısını kırk dört olarak kabul etmişlerdir.

1.2.1.1. Mezhep Kavramı

Mezhep kelimesinin sözlük anlamı: Mezhep kelimesi Arapça "ذهب" kelimesinden türetilmiş olup, bu kökten "zaman ve mekan zarfı" yapılmıştır. Zaman zarfı gidilecek zamana, mekan zarfı ise gidilecek mekana işaret etmektedir³⁴.

Aslında mezhep kelimesi işaret ettiğim gibi, fiilin masdarı olan, gidilecek yol veya gidilecek mekan anlamındaki "الذهاب" kelimesin masdarından alınmıştır³⁵. Arapçada "ذهب الشخص مذهبه" kişi kendi yoluna "ذهب الناس مذاهب شتى" insanlar farklı yollarda gittiler ve

³³ Bedevî, Anduh, *Mea Harakati-il İslâmî fi ifrikiya*, Kahire, el-Heyetül'l-Misirye el-amme li'telif ve'neşir, 1970, s 171.

³⁴ Muhammed bin Muhammed bin Abdurrazzak el-Murtaza el-Zebidi, *Tacü'l-arüs min cevahiri'l-kamus*, yy., 2449-455.

³⁵ Mezhep kavramı için Mekayisü'l-luga ve Lisanü'l-Arab, "ذهب" zehebe maddesine bakabilirsiniz. Kelimenin aslı geçmiş ve inanç anlamına gelmektedir.

gittiğini denilmektedir³⁶. Daha sonra fıkıhçılara göre bu kelimenin manevi bir anlamı almışlardır³⁷, oda imamlardan birinin istinbat yaparak içtihadı dayalı hükümler çıkarırken ulaştığı görüş konusunda örfi hakikat için kullanılmıştır.³⁸

Mezhep kelimesinin terim anlamına gelince, âlimlerin tanımına göre tanımı "am" ve "has" olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Genel anlamına gelince, bu kelimeyle birbiriyle alakalı görüş ve ilkeleri ifade eder. Mesela felsefi, bilimsel, edebi, sanatsal vb. doktrin anlamında kullanılır. Özel anlamı ise, genelde bu kelimeyle bir müctehit, fakih veya mezhep imamının karar verdiği fıkhi meseleler ve hükümler kastedilir. Bu anlam, buradaki kastettiğimiz anlama, yani fıkhi anlamına yakındır.

Müteahhirin alimlere göre mezhep kelimesiyle, fetva verilen görüş kastedilir. Alimler bu meselede mezhep şudur derlerken, sahih olarak tercih ettiği ve diğerlerine tercih ettiği görüşü kastetmektedir.

İmamlara göre mezhep kelimesinin kullanımı, onların kastettiği şeyler arasında yoktur. Onlar, mezhep kelimesini bu anlamda bilmiyorlardı ve bu terimler onlardan sonra kullanıldı. Dolayısıyla insanları kendi yöntemine veya mezhebine uymaya davet eden dört veya diğer mezhep imamlarından kimseyi bulamazsın. Aksine onlar hüküm istinbatında ve hüküm beyanında belirli bir yöntem takip ederdi³⁹. Bu yöntemin temelleri sahabede, özellikle fakih olanlarında ve Raşit halifelerde mevcuttu. Mezhep kelimesi ancak, şartların belirli bir mezhebe uymayı gerektirdiğinde hicri dördüncü asırda bu anlamda kullanılmıştır. Bunun sebebi mezheplerin çokluğudur. Çünkü bu dönemde mezheplerin sayısı yaklaşık beşyüze ulaşmış olmalıdır⁴⁰.

Çok sayıda mezhep olunca, zaman içinde bunlardan bir kısmı uzun süre devam etmemiştir. Dolayısıyla meşhur bilinen dört mezhep dışındakiler yavaş yavaş ortadan kaybolmuş hale gelmişler. Bu dört mezhep, Hanefî, Mâlikî, Şafîî ve Hanbelî mezhepleridir. Bunun sebebi, ya takip edenlerin veya öğrencilerin az oluşu yahut

³⁶ Ömer el-Cedi, "Mebahis fi'l-mezheb el-Maliki bi'l-mağrib", yy., 1993, s. 9.

³⁷ Yani genel ve özel anlamı demektir

³⁸ Ömer el-Cedi, "Mebahis fi'l-mezheb el-Maliki bi'l-mağrib", yy., 1993, s. 9.

³⁹ Ancak bu tarihten önce mezhep kelimesinin kökeninin varlığını söylemek mümkündür. Çünkü Mekkeliler İbn Ömer'in, Medineliler İbn Abbas'ın nı ve Kufeliler de İbn Mesud'un fetvalarını kullanıyordu.

⁴⁰ İbn Cerir et-Tabari, *İhtilafu'l-fukaha*, s. 14, Beyrut baskısı, Ömer el-Cedi, "Mebahis fi'l-mezheb el-Maliki bi'l-mağrib", yy., 1993, s. 9-10.

görüşlerinin ve fetvalarının bir kitap haline getirilmemiş olmasıdır. İşte devam eden bu mezheplerden birisi, araştırma konusu olarak seçtiğimiz Mâlikî mezhebidir.

1.2.1.2. İmam Malik'in Biyografisi ve Bilimsel Hayatı⁴¹

Dinimiz İslam, iyiyi kötüden ayırmak için bilgiyi sahiplerinden özgün ve sahih kaynaklarından öğretmemizi ister. Dini anlamaya yardım eden en önemli araçlardan birisi, dine hizmet etmiş ve bu hususta çaba göstermiş din adamlarını tanımaktır. Hayatını dine, özellikle de İslam hukukuna hizmet alanında geçirmiş en meşhur kişilerden birisi hicret yurdunun imamı Malik'tir⁴².

1.2.1.3. Mâlikî Mezhebinin Genel Özellikleri

Biz özelliklerle, sadece Mâlikî mezhebine mahsus olan özellikleri kastediyoruz. Bu özelliklerin usulle, tertiple veya kullanılan terimlerle alakalı olması fark etmez. Burada bunların tamamını detaylı olarak açıklama imkânımız yoktur. Fakat denildiği gibi tamamı elde edilemezse, bir kısmını bırakmak da gerekmez.

Mâlikî mezhebi bazı genel özelliklere ve niteliklere sahiptir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır:

- Mezhebin kurucusunun uzun yaşamış olması. İmam Malik uzun yaşamıyla temayüz etmiştir. Malik 82 yıldan az yaşamıştır. Arap asıllı bir din adamıdır. Onun hakkında Medine ilminin varisi demek mümkündür. Çünkü 900'den fazla din bilgini şeyhten ders almıştır⁴³.

İmam Malik Medine'de yaşamıştır. Bu sebeple Malik ve ona uyanlar Medine'yi diğer şehirlere tercih ederler. Hatta onlara, hadisi Medine şehrine göre anlamalarına dair

---

⁴¹Araştırmacılar mezhep kurucularının tanıtmayı adet edindiklerinden ben de bu konuya değindim. Bu hususta yeterli araştırma ve yazı bulunduğundan, kısaca bilgi vermekle yetindim. Daha geniş bilgi isteyen, Suyuti'nin ve Ebu Zehra'nın kitaplarına bakabilir.

⁴²İmam Malik Süleyman b. Abdilmelik döneminde Medine'de Zi'l-merve belgesinde dünyaya gelmiştir. Ataları Yemen'den Hicaza göç ettikten sonra burada dünyaya gelmiştir. Bu nedenle, Yemen'in bu bölgesine nisbet edilirler. Bir görüşe göre, hicretin 93. yılında dünyaya gelmiştir. Bu doğruya daha yakındır. Bunu İbnü'l-bekri'nin Malik'ten duyduğunu nakletmiş olması desteklemektedir. O "93 yılında dünyaya geldim." demiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: *ed-Dibacü'l-mezheb*, 1/88; *Tertibu'l-medarik*, 1/118; *el-mezhebu'l-Maliki, medarisuhu ve müelelfatuhu*, s. 29-30.

⁴³ Necmüddin el-Hantati, *el-Mezheb el-Maliki bi'l-mağrib, el-İslami ila muntasıfi'l-karni'l-hamis el-hicriyel-hadi aşer*, Tunus, Tibru zaman yayını evi, 2004, s. 31.

emir gelmiştir. Medine onlar için eğer bilselerdi daha hayırlıdır⁴⁴. Hatta Medine diğer şehirlerden farklı yönlerle daha üstündür. Çünkü Medine Kuran'la fethedilmiş, diğer şehirler Mekke de dahil, anlaşmayla veya sulhla kılıçla alınmıştır⁴⁵. Bu nedenle Mâlikî mezhebinin kurallarından birisi, Medine halkının icmaı veya Medine halkının amelidir. Malik bunu sahih hadisten ve haberi vahitten öncelikli kabul eder. Medine halkının amelinin bunlara muhalif olmasını neshedildiğine delil kabul eder.

Malik hüküm çıkarırken bazen reyî kullanmasına rağmen, önceki ve muassır âlimlerin çoğu onu, Ebu Hanife'nin temsil ettiği ehli reye itirazı sebebiyle ehli hadis arasında sayar. Malik'in ehli hadis arasında sayılmasına kitabı Muvatta yeterli delildir. Çünkü kitap, fıkhıtan ziyade hadis eseri olmaya meyillidir. Bununla birlikte bu eserin yazılmasından maksat, hadisleri delil olarak kullanarak fıkhi hükümleri açıklamaktır

Mâlikî mezhebi, mevcut siyasi düzenler karşısında muhafazakâr olmayı benimsemiştir. Çünkü o, Allah'a masiyet ettikleri durum haricinde sisteme karşı gelmeyi reddetmiştir. Yine o dini mükemmellekle insanların maslahatını gözetme arasını cem etmiştir. Hatta Mâlikî mezhebi insanların maslahatını en çok düşünen mezheptir. Daha önce işaret ettiğim gibi, Mâlikî mezhebinin kuralları arasında maslahatı mürsele yer almaktadır. Ebu Zehra Malik isimli kitabında (s. 452) bu görüşü savunmuştur⁴⁶.

Mâlikî mezhebiyle ilgili araştırma sadece bir fıkhi mezhebin araştırması olmayıp, aynı zamanda davranış fıkhi araştırmasıdır. Bu sebeple Mâlikî mezhebi öğrencileri küçük büyük tüm eylemlerinde, Afrika'da ve Fas'ta ona uymaya gayret etmiştir. Bunun nedeni, Malik'in yöneticiler ve halk olarak dine aşırı bağlı oluşlarıdır. İmam Malik farazi meselelerle ilgilenmeyi reddederdi. Bunun örneği, Eset b. Furat çok soru sorup, bu şöyle, böyledir dediğinde, Malik ona şöyle demişti: Bu silsilenin oğlu silsiledir. Eğer bunu istiyorsa, Irak'a gitmek gerekir⁴⁷.

Mâlikî mezhebi usulü fıkıh hususunda birçok nitelik ve özellikle temayüz etmiştir. Bunlar arasında kaynakların bolluğu ve delillerinin çokluğu önemlidir. Delillerin

⁴⁴ Kadı İyad, *Tertibu'l-medarik*, Tunus-Trablus, 1967, 1/67.

⁴⁵ el-Zavavi, *Manakibu Malik*, Kahire, el-Matbaatü'l-hayriyye, 1907, 1/5.

⁴⁶ Ebu Zehra olarak bilinen Muhammed Ahmed Mustafa Ahmed. 6 Zilkade 1316/29 Mart 1898 tarihinde el-mahalletü'l-kübra'da doğdu; 1394/1974 tarihinde vefat etti. Mütefekkir, araştırmacı, yazar, yirminci yüzyılın önemli İslam hukuk bilginlerinden birisidir. Pek çok eseri vardır. En önemlileri şunlardır: el-Cerime ve'l-ukubat fi's-şeriatü'l-İslamiyye, el-Ahvalü's-şahsiyye, eş-Şafii hayatuhu ve asruhu, arauhu'l-fikhıyye, buhus fi'r-riba, Ebu Hanife, hayatühü, asruhu ve arauhu'l-fikhıyye, Muhadarat fi akdi'z-zevac ve asaruhu, Malik hayatuhu ve asruhu arauhu'l-fikhıyye, et-tekafulül-ictimai fi'l-İslam.

⁴⁷ Abu'l-Arab, *Tabakatu ulemai Afrikiya ve Tunus*, Tunus, Dar Kitab Lubnaniya, 1968, s. 210-211

başlıcaları; Kuran, Sünnet, icma, amelu ehli medine, kıyas, istihsan, istikra, sahabe kavli, şeru men kablena, istishab, mesalihi mürsele, seddi zeria, örf, ihtiyat, ihtilafı dikkate almak şeklindedir. Buna ilave olarak, bazı Mâlikî bilginlerinin 1200 kaide olarak saydığı, tüm fıkıh bablarını kapsayan genel kurallardır. Delillerin çok oluşu Mâlikî fıkını zengin yapmış ve ona yaşamsal bir güç kazandırmış, âlimlerinin eline içtihat ve istinbat araçlarını koymuştur. Bu araçlar bilginleri, içtihat derecesine ulaşmaları için ehil kılmakta ve onlara bu işle ilgilenme imkânı tanımakta ve onlara görevlerini kolaylaştırmaktadır. Bazı mezhepler bazı kurallarda Mâlikî mezhebiyle ortak olsalar da, Mâlikî mezhebi bu kuralların tamamını kabul etmekte, diğerleri ise, bu kurallardan bir kısmını kabul etmektedir.

Mâlikî mezhebinin özellikleri arasında bu delillerin çeşitliliği de bulunmaktadır. Deliller nakille, kıyas gibi şeriattan beslenen, ona dayanan sahih görüş arasında değişmektedir. Usul ve delillerdeki bu çeşitlilik, Mâlikî mezhebini diğer hadis ve rey ehli mezheplerden ayıran bir özelliktir. Bu onun yaygın oluşunun ve özellikle de Afrika'da insanların ona yönelişinin sırrını teşkil eder.

1.2.2. Mâlikî Mezhebinin Batı Afrika'da Yayılmasının Nedenleri

El-Hanefi ve el-Evzai mezhebi; Fas, Tunus ya da genel olarak Afrika'daki mezheplerdendir. Öğrenciler Hicaz'a gittiler ve orada İbn Mâlik'ten ders aldılar. Daha sonra geri döndüklerinde onun tavır ve davranışlarından etkilendiklerinden dolayı tabi olduğu mezhebi burada yaydılar.

Ziyâd Ali b.Ziyâd, Hicaz'a yolculuk yaptı ve orada İbn Mâlik'ten ilmi dersler aldı. O, Tunus'ta Mâlikî mezhebine tabi olan ilk insanlardandı.

“Rivayet edildiğine göre, İdris'in Mâlikî mezhebinde başarıyı elde etmesinin sebebi onun bu alanda tek kişi ile sınırlı kalması ve vali olup istikrarlı bir şekilde valilik görevini icra etmesidir.” Bu rivayet, dedesi Abdullah el-Kâmil ve Ebi Cafer el-Mansur el-Abbasi'nin babalarının ahlakı ile yetişmiş çocuklarının izinden giden, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat eden ve kardeşi İdris el-Ekber'in halife olduğu dönemde yaşayan Mâlik'in el-Muvatta adlı eserindeki rivayetidir. Nitekim Malik onların Kral olarak görevlendirilmesinin sebebiydi. Bunun üzerine şöyle der: “Onun mezhebine tabi olmayı ve el-Muvatta kitabını okumayı en çok biz hak ederiz. O da bütün çalışmalarında bunu

emretmiştir’’⁴⁸ Mevla İdris’in bu siyasi müdahalesi bu mezhebe tabi bütün herkesi kuşatmıştı. Bazıları onun buna hakkı olmadığını düşünüyordu çünkü insanların ibadetlerinde ve hakikati arama çalışmalarında hissiyatlarıyla yöneldikleri şeyi seçmelerini yasaklıyordu. Ne var ki, bu müdahalenin en önemli neticesi, İslam Hukuku amaçları açısından Müslümanları bir mezhebe tabi olarak birlik elde etmiş olmalarıydı.

Mâlikî mezhebinin bu ülkelerde yayılmasının sebepleri olarak; İmam Malik’in bildikleri, Kur’an ve Sünnetin hüküm ve metinlerine olan bağlılık, bidata karşı açılan savaş ve ayrıca sahâbe ve tâbiinden oldukça fazla etkilenmek gibi faktörler etkili olmuştur⁴⁹. Çalışmalar, Mâlikî mezhebinin Afrika ülkelerine mezhebin kurucusunun hala hayatta olduğu erken bir dönemde ve kurucudan ders alan öğrenciler tarafından getirildiğini göstermiştir. Bu öğrenciler Fas ve Afrika’da bu mezhebi ilk kabul eden kişi olarak kabul edilen Ali b. Ziyâd, Behlul b. Râşid, Abdullah b.Furuh, Abdullah b.Ganem ve Esed b. el-Fırat gibi Afrikalı ilk âlimlerdir⁵⁰.

Dört bir yandan özellikle de Kuzey Afrika’dan gelen tüccarlar, ticari bağların oluşmasına neden olmuştur. Memlûkler döneminde çoğunluğu Cenne, Gaove Tinbüktü’ye gidiyorlardı. O zamanda Sudan’daki imparatorluklar günümüzde Mali olarak bilinir tuz ve altın ticaretinde otorite sahibi ve oldukça varlıklılardı.⁵¹

Mâlikî mezhebi, Afrika emiri el-Muaz b. Badis’in hicri 406-454 yılında iktidara geldiği dönemde hicri 5.yüzyılda Fas ve Afrika’da gelişme gösterdi. O tarihte Afrika; Şia, İbadiyye ve Havaric mezheplerinden arınmış ve İmam Malik’in mezhebine tutunmuşlardı. Murâbitlar, oradaki halka Mâlikî mezhebinin fıkhi hükümlerini dayatmış ve insanların söz konusu hükümlerin dışına çıkmalarını yasaklamışlardır⁵².

Ayrıca, hicri 5. Yüzyılda, hakka davet eden, devletlerinde kullanılan İslami kavramları daha doğru kavramlarla değiştiren, İslamı; bidat, hurafe, putperestliğe ilişkin adet ve geleneklerden kurtaran ve zulümlere karşı duran Murâbitlar devletinin doğuşu da

⁴⁸ Bunu hikaye Şeyh Abdulhayel-Kettâni nakletmiştir.

⁴⁹ Sahar Anterah Muhammed Ahmed Mercan, *Fukeha el-Mâlikîyyeh ve Asaruhum fi Müctema'us-Sudan fi ahdi Mali ve Songhay*, Kahire, Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye, 2010 (Miladi), s. 24; Ömer el-Cidi, *Muhadarat fi tarih'il mezheb'il maliki fi garb'il islami*, Ribat, Dar Akaz yayıne, 1987, s. 24-26.

⁵⁰ Mercan, *age.*, s. 24

⁵¹ Dévissé, J, Route du commerce et échanges en Afrique occidentale et relation avec la Méditerranéenne...

⁵² Mercan, *Fukeha el-Mâlikîyyeh ve Asaruhum* s.40.

bir etkendir⁵³. Böylece insanlar Fas'ta bir mezhep birliğini yakalamış olup Mâlikî mezhebi Fas ve Batı Afrika halkının zihinlerine iyice yerleşmişti⁵⁴.

Gana gibi Batı Afrika ülkelerinin başkentlerinde Müslüman Arap Toplulukları yaygın olarak mevcuttu. Bu başkentler ile ilgili El-Bekrî şöyle der: "*Gana şehri iki şehirden oluşur... Birisi içerisinde on iki tane mescidin bulunduğu ve Müslümanların iskân ettiği büyük şehirdir. Diğeri ise imamlar, müezzinler, rütbeli insanlar, fakihler ve ilmi faaliyet icra edenlerin bir arada bulunduğu şehirdir. Kralın şehrinde, onun yönetim meclisine yakın olan Müslümanlardan oraya namaz kılmak için gittikleri bir cami vardır...*"⁵⁵ Ayrıca, Takrur, Sala, Brisi, Koge ve Koko'da sayıları az da olsa benzer başka topluluklar da mevcuttu⁵⁶.

Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika'da yayılmasının sebeplerinden biri, özellikle Kayravan olmak üzere bu gibi şehirlerdeki âlimler ile Bağdatlı âlimlerin ilmi merkezleridir. Bu merkezlerde, bilimsel yayınlardan icazet-i ilmiyye, en-Nevâzilü'l-fıkhiyye, er-Rudûd'ul ilmiyye gibi konular işleniyor ve yeni fıkıh kitapları gönderiliyordu. Bu durum söz konusu iki ekolün arasındaki kuvvetli bağ sayesinde hâsıl olmuştu. Diğerkonuya geçmeden önce özellikle Fas ekolü olmak üzere bu ekoller hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

1.2.3. Batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebi Ekolleri "Medreseleri"

Medrese, Arabça klasik ve modern sözlüklerinde dil kitaplarında, içerisinde Kur'an ve çalışıldığı bir mekân ya da eve deniliyordu. Söz konusu ev eskilerin nezdinde ders çalışma mekânı olarak zikredilir. İkinci manası ise ilgili cemaatin fıkhi yöntemi olan mezhep olarak geçer. El-Mu'cemü'l-Vasit adlı sözlükte şöyle geçer: "*Ekol, belirli bir mezhebe bağlı olan veya bir mezhep hakkında ortak fikirlere sahip olan bir grup filozof, düşünür veya araştırmacı topluluğudur ve bu kişilerin falanca ekollere göre hangi*

⁵³ Murabitlar devleti için bk: Hasan Ahmed Muhammed, *Kıyam Devletü'l Murabitin, en-Nahda el-Misriyyeh*, Kahire, UNESCO yayın evi 1957; Han Defis, *el-Murabitin: Tarih Afrika el-Amu'l*, 3/371-402; Muhammed Seyyid et-Tuha, *Medine Tinbuktu Munzu Neş'etuha Hatta Duhulu'l es-Sa'din*, Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi, 1986.

⁵⁴ Hiskett, M, *The development of Islam in West Africa*, Londara, logan, 1984, s. 23

⁵⁵ el-Bekri Ebu Abdullah B. Abdulaziz bin Muhammed El-Bekri, *El-Memâlik ve'l Mesâlik*, Beyrut, Dar Kitabu'l İlmiyyeh, s.363.

⁵⁶ el-Bekri, *age.*, s. 360.

*mezhepten olduğu söylenir*⁵⁷. Buna göre, Mâliki mezhebi ile kastedilen şey Mâliki mezhebi içerisindeki çeşitli fihhi yönelişlerdir.

Söz konusu ekoller dört ana ekolle sınırlandırılabilir ve bunlar: Medine Ekolü, Mısır Ekolü, Irak Ekolü ve Fas Ekolleridir.

Bu ekollerin hepsini derinlemesine incelemek mümkün olmayacak ancak Afrika ülkelerindeki mezheplere etki eden ve bu araştırmanın yukarıda belirtilen başlığı altında alt başlıklar halinde inceleyeceğimiz Fas ve Mısır ekollerine ışık tutmak faydalı olacaktır.

1.2.3.1. Mısır Ekolü-Medresesi

Bu medrese, Medine ekolünden sonra ikinci sırada gelir ve özellikle Mısır olmak üzere Kuzey ve Batı Afrika'nın fihhi sahasında ortaya çıkan ilk ekoldür. Bu ekol, İbn Kâsım, Eşheb ve Abdullah b. Abdulhukem⁵⁸ gibi bu ekolün kurucularından ilim öğrenenlerin yanı sıra, ilim öğrenmek için yolculuk yapan daha sonra tekrar Mısır'a dönen Osman b. el-Hakem el-Cezzâmi ve Abdurrahim b. Hâlid el-Cemhi gibi el-Mâlik'in büyük öğrencilerinin çabaları ile ortaya çıkmıştır. Bu ilim talebeleri Mısır'a döndüklerinde Mâlikî mezhebini usulen ve dallarıyla beraber geldikleri yere taşıdılar ve telif eser aracılığıyla ders halkalarıyla insanlar arasında neşretteler. Böylelikle bu durum insanların ilmi yazışmalar yaparak veya el-Mâlik'i sürekli ziyaret ederek hayatları boyunca onunla devamlı bir iletişim halinde olmalarına katkıda bulundu⁵⁹.

Daha sonra, el-Mâlik'ten ders almak için Medine'ye giden Esba' b. el-Ferc b. Sa'id bu ekolün sancağını devraldı. Söz konusu ekole dâhil olduğu gün el-Mâlik vefat etmişti. İbn Kasım, İbn Veheb ve Eşheb'in vasıtasıyla fakih oldu. Hatta Mısır Mâlikî ekol ve mezhebinin önde gelen yıldızlarından biri haline geldi.

1.2.3.2. Fas Ekolü-Medresesi

Âli b. Ziyâd, İbn el-Eşref ve bu iki isimden sonra Esed b. el-Fırat gibi âlimlerin gelişine kadar Fas ve Tunus'a egemen olan mezhep Hanefi mezhebiydi. Daha sonra İbn

⁵⁷ Abduselam Harun, *Kitab Sibeveyhi*, Basra, 87/4 el kanci yayın evi, 2009, s.91.

⁵⁸ Osman b. Affan'ın dostlarından. Mâlik ve diğer âlimlerden ders aldı ve daha sonra Mısır'a Eşheb'ten sonra başkanlık yapmak için döndü. Eserleri: *el-Muhtasarü'l Kebir*, *el-Muhtasarü'l Sağir*, *el-Muhtasarü'l Evsat*.

⁵⁹ Kadi İyad, *Tertîb el-Medârik*, Megrib, İslami vakıfler bakanlığı yayın evi s. 3/363-368.

Sahnun'un gelişiyle Fas ekolü kuruldu ve onun zamanında zirveye ulaşıp diğer mezheplere galebe çaldı.

Bu ekollerin oluşmasına neden olan bazı etkenler şunlardır:

- Bölgedeki çevresel faktörler; Irak'ta rey/görüş ehlinin yöntemlerinin olması ve böylece onlara galebe alarak Mâlikî mezhebine tabi olanları etkisi altında bırakması.

- İmam Mâlik'in hüküm verme hususundaki geleneksel ve istinbatî yöntemi.

- İhtisas alanındaki ikilik; İbn-i Mâlik fakih ve aynı zamanda muhaddisti dolayısıyla bazı öğrencileri fıkhî tarafı bazıları ise muhaddis tarafını benimsemişti.

Yukarıda ifade edilenlerden, söz konusu mezhebin Afrika'da doğuşu ve yayılışının başlıca nedenleri arasında; ilim talebelerinin ilmi yolculuklar yapması ve ülkelerine geri dönmeleri, özellikle Tinbüktü, Gao ve Cenne olmak üzere Batı Afrika'nın kuzeyi ile olan ticari bağlar, Murâbîtlar devletinin icrâatları, bu şehirlerde yaygın olan topluluklar, eğitim merkezleri ve özellikle Kayravan ve Batı Afrika'da bulunan âlimler ile Bağdatlı âlimlerin ilmi yazışmalarını sayabiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI

Her dinde onun ibadet yeri aynı zamanda o dinin ilk eğitim ve öğretim yeri olmuştur. İslam eğitiminde ilk eğitim ve öğretim deyince akla camiler gelmektedir. Medine’de kurulan Mesci-i Nebevi’den başlayarak bütün İslam coğrafyasında inananlar Allah’a ibadet etmek için camiler kurmuşlardır. Bu camileri ibadetin yanısıra eğitim ve öğretim için de kullanmışlardır. Tarihsel süreç içerisinde İslam din eğitiminin yapıldığı medreseler ve diğer kurumlar açılmış ve eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Benzer durum Batı Afrika’da da vardır. Nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olan bu bölgelerde Hicri birinci asırdan itibaren İslamiyet yaygınlaşmıştır. Bazı rivayetlere göre İslamiyet’in Batı Afrika’ya gelişi, Ukbe bin Nâfi valiliği döneminde olmuştur. Ayrıca bu Bölgede İslamiyet’in yayılmasında Batı Afrika’ya gelen tüccarlar da etkili olmuşlardır.

Batı Afrika’da din eğitimi veren kurumlar ve İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar bir çok kurum, eğitim ve öğretime hizmet vermiş ve vermektedir. Buradan hareketle bu kurumların hepsini saymak olmazsa da örnek vererek bu eğitim kurumlarının ve faaliyetlerinin incelenmesini yapılacaktır.

2.1. Batı Afrika’da (Afrika’da)Kültürel ve İlmi Yaşam

Batı Afrika, İslam’ın doğuşundan bu yana İslam kültürünün yayıldığı en önemli bölgelerden biridir. Özellikle Tinbüktü, Cenne ve Takrur şehirleri ilmi ruh ile yaşayan şehirlerdir. Çünkü o zamanlar Tinbüktü; özellikle Afrikalı, Faslı ve Kahireliler arasında olmak üzere dünyanın her yerinde tanınan ilk ticaret ve kültür merkeziydi.

Mense Musa, Kahire’de hac yolculuğunda Mısırlı fakih Sâleb ile karşılaşmıştır. Aralarında eğitim ve öğretimi desteklemek amacıyla; mezhep hizmeti ve gelişimi için Mâlikî mezhebine tabi büyük âlimlerin eserlerini Mali’ye nakletmesini istemiştir. Bu ilmi eserlerin öğretilmesinde ve eğitim kitapları hususlarında tecrübe paylaşımında bulundular. Bunun üzerine Musa, ondan Ebi el-Hasan et-Talili’nin Fi’l Fıkhı’l Mâlikî adlı eserinin özet şerhini talep etti. O da bu talebini yerine getirerek, müelliflerle beraber Sudan’a döndü. Orada, Tinbüktü topraklarında Sankore ve Cenne mescidi gibi mescit ve

camiler inşa etti. Daha sonra inşa ettiği câmi ve mescitleri ilme ve âlimlere olan sevgisinden ötürü onların hizmetine açtı. Böylece onlar Sûni Ali'nin zulmünden kurtuldular. Daha sonra, hac dönüşünde dönemin en büyük âlimlerine ev sahipliği yapan Tinbüktü'ya getirmek üzere ve orada kültürel ve ilmi bir merkez kurmak için temel kaynaklar satın aldı. Söz konusu âlimlerin, ilme ve bilgiye karşı gösterdikleri ehemmiyetle, dünyanın dört bir yanından gelen öğrencilerle dolan ders halkaları ve eğitim merkezleri inşa edildi. Tarihu'l Fettaş adlı eserin sahibi Mahmud Ka'ti tarafından, Askıya Muhammed döneminde Tinbüktü'de özellikle Kur'an-ı Kerim olmak üzere çocukların eğitimi için yüz elli medresenin var olduğu tekit edilmiştir⁶⁰.

Mense Musa, Askıya Muhammed, Davud ve Asâkiye'den sonra gelen herkes için kültürel ve ilmi kitaplarla dolan şehir bir hazine sayılırdı. Bahsi geçen kişiler ilmi eser ve kütüphanelere önem verirlerdi. Bundan dolayı, âlimlerin ev veya mescitlerinde küçük ya da büyük illaki bir kütüphane bulunurdu.

Askıya Muhammed, âlimlere gösterdiği ehemmiyetle, Sûni Ali Bîr'den kaçan âlimlerin hayatlarını güvence altına almıştır ve onlara Sûni Ali Bîr tarafından yöneltilen ölüm tehditlerinden korumada büyük bir rol oynamıştır.

2.2. Mektepler

Roma ve Yunan uygarlıklarına ait geçmiş asırlardaki eğitim tarihini incelendiğimizde, eğitimdeki temel hedefin kişinin akranları arasındaki derecesini yükseltmek ve kendisini vasıflandırmak için hazırlık yapma ve bilgiyi arttırmak olduğunu görürüz. Onların kültüründe eğitimin Hristiyan hazırlığı doğru bulunur ve onların eğitimi sadece birtakım görüş, gelenek ve adetler aracılığıyla değil, aynı zamanda kendilerini psikolojik olarak hazırlayarak almak isterler. Ancak öğrenciler sosyal bir çevre ve tek bir bayrak altında yaşamazlarsa söz konusu eğitim gerçekleşmez hale gelebilir. Hedeflenen eğitimin gerçekleştirilmesi için ve istenen mertebeye ulaştırabilmesi için uzun bir vakte ihtiyaç vardır. İşte bu da vurgulandığım üzere öğrencilerin yaşayış sırrı olan münzevi yaşam tarzıydı.⁶¹

---

⁶⁰ Mâhmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşka suriye, Muaseset şunun el islamiyye yayın evi ve yeri, 2014, s.180

⁶¹Durkheim Ch. *L'évolution pédagogique en France*, paris s.1,2

Tarih araştırmacısı, kadim medeniyet ve kùltùrlerdeki òğretilere ilişkin aşağıda belirtilen çıkarımları yapar:⁶²

1- Hristiyan okulları, Roma ve Yunan uygarlıklarında eğitimin yerini almıştır.

2- Kilise merkezlerinde eğitim, arka planda belli hedefleri olan münzevi yaşam tarzıdır.

3- Söz konusu ekollerde eğitim halkın bütün bireyelerine değıil sadece papazlık rùtbesindeki insanlara veriliyordu. Bundan dolayı, İslami eğitimin İslam'ın doğıuşundan bu yana, kadın erkek, çocuk yaşlı ve fakir zengin demeden halkın bütün tabakasından insanlara verilmesi bir ayrıcalık olarak görülür.

4- Bu òğretilerin amacı, òğrencilerin kişiliğini Hristiyan òğretileriyle etkilemek ve onların manastır yaşamına hazır olmalarını sağılamaktır.

Mektepler ancak İslami fetihlerin yapılmasıyla tam olarak kuruldu. Mekteplerin İslami fetihlerin gerçekteğıi dönemde ortaya çıkmasına ilişkin açık deliller olması nedeniyle Müslùmanların mekteplerdeki eğitim sistemini direk olarak Farisi ve Rumlardan aldığını söyleyemeyiz.

Eğitim; Hz. Peygamber'in (s.a.v) yaşadığı zamanın başlangıcından fetihlerin yapıldığı zamana kadar, özellikle mektepler olmak üzere Farisi, Rum ve Hristiyan inanç sistemlerinde birbirinden farklılık gösterdiğini görürüz. Bu eğitim halkın bütün bireyelerine ağııktı ancak sadece mescitlerde değıil farklı mekânlarda da eğitim verilmesi gerekliydi. Çünkü küçük çocuklar dışarıda oyun oynadıklarında kendilerini necasetten koruyamadıkları için fakihler çocukların mescitlerde eğitim görmelerini yasakladı. Bunun üzerine ilim, mescitlerden eğitim merkezlerine/mekteplere intikal etmiştir ve özellikle çocuklar için özerk mektepler kurulmuřtur⁶³.

Özellikle İslami fetihlerden sonra Mâlikî mezhebinde ve İslam'ın doğıuşundan itibaren Batı Afrika ve bütün İslam âleminde, İslami eğitimin en eski sistemlerinden biri mekteptir. Mektepten kasıt, Müslùmanlara şer'i ilimler ve Arap dil bilimleri gibi

⁶² Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, DamlaYayınevi Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, Yayın evi, s. 108-109/1998, s. 108-109.

⁶³ Ahmed Fuat el-Evhâni, *et-Terbiye fi'l İslam evi't-Talim fi Ra'i el-Kabisi el-Kahire*, Dar İhya el-Kutubi'l Arabiyye yayınevi, 1955, s. 75; Ahmed Çelebi, *age.*, s. 106-112.

alanlarda temel eğitim seviyesinde ders veren eğitim kurumu ayrıca mektep, yetişkin veya küçük çocuk olsun herkesin birlikte şeyh veya muallim/öğretmenlerden ilim aldıkları yeri olarak bu mekteplerde verilen dersleri; din, fıkıh, dil ve edebiyat dersleri olarak sınıflandırmamız mümkündür.

a. Fıkhi/Dini dersler: Bu derslerde, Kur'an kıraati, hafızlık derslerinin yanı sıra; el-Ahdari'nin Risâlesi ve el-Aşmavi'nin el-Mukaddimetu'l Aziyyeh gibi Mâlikî mezhebine tabi müelliflerin eserleri işlenir. Öğrenci, Kur'an eğitimine başladığı zaman ilk önce hatim okumaları yapar. Daha sonra, Kur'an'ı hatmettikten sonra yeni bir aşamaya geçer ve bu aşamada fıkıh, dil ve edebiyat kitapları okunur. Daha sonra ise Kur'an-ı Kerim'in tefsiri ve ilgili ülkenin yerel diline çevirisi aşamasına intikal eder. Tefsir; birbiri ardına hatta sonuna kadar okunan surelerin hepsinin şeyh tarafından şifahen yorumlanmasıdır.

Bazılar, Kur'an eğitiminin iki tür olduğunu ifade ederler:

Birinci Tür: Çocuklara Kur'an ezberi olmaksızın Kur'an'ı okuma eğitimi vermektir. İkinci Tür: Bu türde Kur'an ezberi yapılır. Mali, Burkina Faso, Gine Konakri, Fildişi sahili ve Senegal gibi şehirlerde en çok yaygın olan birinci türdür⁶⁴. Bu alanda yetişmek isteyen çocuklar için belirlenmiş olan yaş beştir.

b. Dil ve Edebiyat derslerinde ise; Muallekat-ı Seba, İbn el-Muhib'in Naat ve el-Makamatu'l Harir ve Kaside-i Bürde gibi şiirler işlenir.

İbn Sahnun, kitabında söz konusu eğitim derslerinden; hitabet, nahiv, hat yazısı, şiir, matematik ve diğer derslerin çocuklara verilmesinin mümkün olduğunu vurgulamıştır. Nitekim çocuklar mekteplerde mevzubahis dersleri başlangıç seviyesinde görüyorlardı.

Tarihu's-Sudan ve Tarihu'l Fettâş⁶⁵ adlı eserleri okuyan herkes, Batı Afrika'daki mekteplere, eğitim aşamalarına ve aynı zamanda oradaki âlimler ile eğitim derslerine gösterilen önemin vurgulandığını gözlemler. Mektepler, Batı Afrika'daki eğitim aşamalarına dâhil olup içerisinde Kur'an hafızlığı ve Arap dili grameri gibi dersler verilmekteydi. Bunun karşılığında, öğrenciler ders aldıkları fakihe hakk-ı erbiâ' adı

⁶⁴ Adama Ouedraogo, *L'enseignement de l'arabe et de l'islam en pays Mossi* books.google.com. These, publié en 1996.

⁶⁵ Abdurrahman el-Sa'di, *Tarihü's- Sudan*, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, 1981.

verilen ücreti öderlerdi. Hakk-ı erbiâ', öğrencilerin ders aldıkları hoca veya fakihe para ile ödedikleri ücret veya maaştır. Mescitlerde ikinci aşama öğrencinin özel Arap dili derslerinin hepsini almasıydı. Son olarak üçüncü aşamada ise öğrenci, yetkili ve meşhur âlimlerden lugavî (dilsel) ve şeri' ilimlerde ders alarak derinleştikten sonra lisans derecesi alabiliyorlardı⁶⁶.

Bölgedeki meşhur eğitim yöntemlerinden biri de kız ve erkekleri birlikte yetiştirmektir. Ekseriyetle mekteplerdeki eğitimler mescitler, ağaç altları veya evlerde verilirdi. Bunun üzerine, İngiliz tarihçi Trimmingham, Batı Afrika'da İslam Tarihi kitabında şöyle der: "İslam'ın bütün dünya ve Batı Afrika'da yayılmasının en belirgin faktörleri mektepler ya da mescitlerde verilen eğitimlerdir... Kanem halkı bu dini kabul ettiklerinden bu yana bu tür eğitimleri benimsemişlerdir"⁶⁷.

Ayrıca, seyyah İbn Battuta Mali'ye yaptığı ziyaretinde şahit olduğu olayı şöyle aktarır: "Kur'an-ı Kerim'i hıfz etme hususuna gösterdikleri ehemmiyet karşısında şaşkına dönmüştüm. Ebeveynler, eğer evlatları ezberlerini ihmal ederlerse onlara kısıtlama koyuyorlar ve onlar ezberlerini yapana kadar bu kısıtlamayı kaldırmıyorlardı. Bir bayram günü kadının (yargıç) yanına gittim ve kadı çocuklarını odaya kapatmıştı. Onları serbest bırakmayacak mısın diye sorduğumda ise Kur'an ezberlerini yapana kadar bırakmam demişti"⁶⁸.

2.3. Mescitler

Hz. Peygamber efendimizin (s.a.v) zamanı ve İslam'ın doğuşundan modern zamana kadaren eski eğitim türlerinden biri mescit eğitimidir. Mescit eğitimi, çocuk ve yetişkinlere bir Müslümanın bilmesi gereken taharet, salah ikamesi, oruç, zekât ve hac gibi temel dini konuları öğretmek için bir çağdan diğer bir çağa intikal eden, bütün İslam âlemi ve Afrika halkının kullandığı yöntemlerden biridir.

İslam tarihi boyunca mescidin toplumda dini, sosyal, eğitici ve siyasi gibi çeşitli roller oynadığı bilinir. Mescitlerdeki bütün ilim sınıflarının kürsülerinde kesin kararlar alınmıştı. Bütün gücüyle mescitlerin bu rolünün önüne geçmek isteyen ve Müslümanların

⁶⁶ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettâş*, Dimaşka suriye, Muaseset şuun el islamiyye yayın evi, s.180; Abdurrahman es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s.217. Mâhmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşka suriye, Muaseset şuun el islamiyye yayın evi ve yeri, 2014s.

⁶⁷ el-Abbâsi, S.8.

⁶⁸ Bkz.: İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*.

yükümlülüklerini sadece farz ibadetlerle kısıtlamaya çalışarak İslam âlemini sınanan Batı sömürge devletlerinin müdahalesine kadar mescitler toplumdaki rolünü korudu.

Batı Afrika’da Asâkiye döneminde mescitler dini, eğitici ve öğretici rollerini yerine getiriyordu. Bunda Asâkiye döneminde yaşayanların payı büyüktür. Nitekim orada eğitim veren âlim, imam, hatip ve vaizlere belirli bir maaş tahsis etmişlerdi.

İslami Arap kültürünün yayılması ile meşhur olan en önemli mescitler:

2.3.1. Tinbüktü’deki El-Mescidu’l Kebîr ⁶⁹’ya da Djinguerber Camii⁷⁰

Tinbüktü, Tuaregler tarafından kuruldu. Dünyanın her yerinde özellikle de Batı ve Kuzey Afrika’da kültür, ilim, marifet ve ticaret merkezi olan bir şehirdir. Özellikle tuz ve altın ticareti için dünyanın dört bir yanından tüccarlar buraya gelirlerdi. Nitekim Tinbüktü’de eğitim merkezleri ve imkânlar dâhilinde kurulan cami mescitleri vardı. Daha sonra Askıya Davud b. Askıya el-Hac Muhammed el-Kebiru döneminde Hicri 9. Yüzyılda Sankore mescidi restore edilmiş⁷¹ ve inşaat 10. yüzyılın ortalarında tamamlanmıştır

Bu mescit, Tinbüktü’de kurulan en büyük ve en eski mescitlerden olup ilk inşa edildiği tarih hicri 6. Yüzyıla dayanır. Mali sultanı I. Musa (Mense Musa) döneminde yani hicri 8. Yüzyılda restore edilmiştir. Sultan Hac yolculuğundan döndüğünde bu görevi mühendis Ebuel-İshak es-Sahili el-Endülüs’e (747 H / 1346 M) vermişti. Söz konusu cami taş ve kireçten yapılmıştır ve caminin farklı büyüklüklerde beş kapısı vardır. El-Sa’di, orada görevini icra eden ilk imamı şu cümlelerle ifade eder: ‘‘ *Bu caminin ilk imamları; Mali halk devletindeki Sudanlı fakihler ve Tuarigler kabilesine mensup taifedir* ’’⁷².

⁶⁹ Tinbüktü, Müslüman Tuarigler tarafından kuruldu ve Sankuri mescidi ile İslam kültürünün başkenti haline geldi. Tinbüktü’de Miladi 14. Yüzyılda fakih ve öğrencilerin sayısında artış oldu. Batı Afrika’da Müslümanlar eğitim anmaları için insanları teşvik ettiler; birçok medrese ve eğitim merkezi inşa ettiler. Nijer nehrindeki Tinbüktü şehri ilk ticari merkezlerden biriydi. Bölge, Mali ve Songhay krallıklarının egemenliği boyunca, Müslüman âlimleriyle meşhur olmuştu. 16. Yüzyılda Songhay krallığının Fas’ı fethetmesine rağmen, bu bölge önemini muhafaza etmişti. Tinbüktü’de birçok üniversite kuruldu ve en meşhuru ise Sankuri üniversitesidir. O zamanlar, bütün dünyada sadece bir tane büyük eğitim merkezi mevcuttu.

⁷⁰ Büyük caminin isimlendirilmesi veya yazılışı hususunda farklılıklar mevcut olup, bazıları Caangerber ve bazıları da Cangerbir adını vermiştir.

⁷¹ el-Sa’di, *Tarihü’s- Sudan*, s.22

⁷² el-Sa’di, *Tarihü’s- Sudan*, s.39

Bu camide görev yapmış alimler arasında, burada 40 yıl imamlık yapmış Fakih Kadı Kâtip Mûsa'yı (991/1583), Tuaregler devletinin yıkılışına kadar imamlık yapmış ilk beyaz tenli imam Seyyidi Abdullah el-Balbâli'yi, mescitte kalarak imam ve öğretmenlik yapan Ebû Kasım el-Tavâni'yi (935/1518), Ali el-Cezuli'yi, Osman b. el-Hasan el-Tişişi'yi, Sadık b. Muhammed'i (977/1569)⁷³ sayabiliriz. Bu imamların görev süreleri 12, 18, 24 ve 40 sene arasında değişiklik göstermiştir. Çoğunluğu vefat edene kadar görevlerini eda etmiş, ancak bazıları ise özel durumlar nedeniyle görevi bırakmak zorunda kalmışlar

Bu mescit; Cingarber Camii, Sankore camii ve Sidi Yahya ile birlikte Tinbüktü Üniversitesini oluşturan üç kolejin ana koleji olan Şeyh Mahamadu'nun söylediği gibi sadece namaz için bir cami olmadığını söylüyor. Bu üniversitesinde 25.000 öğrenci ve 180 derslik bulunmaktaydı ve Mense Musa tarafından hukukçular, şairler, doktorlar, hakimler, çevirmenler, mühendisler, dilbilimciler, astronomlar, matematikçiler ve diğerleri dahil olmak üzere profesörlerle doluydu ve onlara maaş veriliyordu.

2.3.2. Sankore Camii

Batı Afrika'da özellikle de Tinbüktü'deki en meşhur camilerden biridir. Şehrin kuzeyinde yer alır. (716 h.- 1325 m) Yılında Mali devletinin egemen olduğu dönemde el-Eglali kabilesine mensup es-Seyyideh el-Fazileh el-Ganiyyeh Fatıma Bint Ahmed tarafından inşa edilmiştir⁷⁴. Songay döneminde ise(989 h. – 1581 m) Yılında hacdan dönen Kadı Akib b. Mahmud tarafından restore edilerek yenilenmiştir.

Tinbüktü'de camii inşa edilirken boy ve genişlik için Kâbe ile kıyaslandığı söylenir. Bu konuda Mahmud Ka'et şöyle der: Tinbüktü'daki ihtiyarların hacca gittiklerinde Kâbe-i Müşerreffe'yi en ve boy ölçülerini almak için hizmetkârlardan izin almak istedikleri haberini aldım. Bunun üzerine, hizmetkârlardan izin aldılar ve bir ip ile ölçtüler. Ölçü ipini yanlarında getirdiler ve Sankore camisini inşa etmek istediklerinde bu ipi çıkardılar. İnşa etmek istedikleri binanın enini ölçtüler ve dört tarafını da çivileri çaktılar ve o çivilerin hizasında ne eksik ne fazla tam Kâbe'nin ölçülerine göre camiye inşa ettiler⁷⁵.

---

⁷³ Tinbüktü'ye yolculuk yaptı ve orada ilim, fazilet, zühd hayatıyla meşhur oldu. 24 yıl bu camide imamlık yapmıştır.

⁷⁴ el-Sa'di, *Tarihü's- Sudan*, s. 63.

⁷⁵ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettâş*, s. 121-122

Bu nedenle bu cami sahip olduğu önem hasebiyle; El-Kebir Camisi ve Seyit Yahya Cami gibi diğer camilerden önde gelir⁷⁶.

Bu cami, Sudan'ın her yerinden veya yurtdışından bütün öğrencilerin geldiği İslami bir üniversite haline gelmiştir. Bu üniversite eğitim açısından Mısır'daki el-Ezher üniversitesi ve Fas'taki Kayravan⁷⁷ üniversitelerine denktir. Orada ilim ve takvada yetkinliği olan birçok fakih, mesela Ebu el-Berakât, kadıdan izin alarak imamlık yapan Fakih Mahmud bin Ömer bin Muhammed Afak, İmam Indag Muhammed bin el-Fakih el-Muhtar en-Nahvi, hastalığa yakalanana kadar camiye muhafızlık yapan Abdulrahman b. el-Fakih Mahmud ve Songay krallığı dönemindeki son imam olan ve vefatına kadar imamlık yapan Muhammed bin Muhammed Kuri sayılabilir⁷⁸ öğretmenlik ve imamlık görevini üstlenmiştir.

Sudan tarihinde, Sankore camisinde ikindi ve yatsı namazlarından sonra insanlara eğitim için Kur'an'ın yarısını okumayı emreden ilk fakih ve kadı Abdurrahmân Bin Ebi Bekr b. el-Hac'dır⁷⁹.

⁷⁶ Daha sonra bu camiden bahsedeceğiz.

⁷⁷ Fas ve Batı Afrika'da İslam'ın yayılmasında bu üniversite önemlidir. Zaman geçtikçe bu mescitte namaz kılanların sayısı artmış ve artık mescit halka yetmemeye başlamıştır. Bu konu fakihler arasında münakaşa edildikten sonra mescit Karaviyyin camisine dönüştürülmüştür. Daha sonra Muhammed bin Abdülhak el-Garnati gibi tecrübeli âlimler sayesinde hicri 529 yılında seçkin bir üniversite haline gelmiştir. Caminin bir yöntemi ve yönetmeliği mevcuttur. Burada okumak isteyenler için bazı şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar arasında, öğrencinin; dil, temel şer'î ilkeler, tecvit ve Kur'an hafızlığı gibi mekteplerde öğretilen derslerde bilgi sahibi olması ön koşul olarak aranmaktadır. Ayrıca, üniversiteye kabul için belli bir yaş sınırı da konmuştur. Kayrevan üniversitesinde edebiyat, şiir, nesir, aruz ve kafiye, Mesrah et-Teshil, Elfiyyeh, el-Ucrumiyyeh ve Sibeveyhi ve diğerlerinin eserlerinin gibi dersler okutulmuştur. Ayrıca, bu üniversitede tıp, eczacılık, diyetisyenlik gibi bölümlerde de yaklaşık 30 dersten oluşan bir eğitim verildiği söylenebilir.

Okul, her zaman açıktı ve bazen Sankuri Üniversitesi'nde de olduğu gibi burada eğitim dört, beş veya on altı yıla kadar uzayabiliyordu. Ayrıca, hicri 1324 yılında Batı Afrika'yı ziyaret eden Ibn Battuta'nın yolculukları ilmi faaliyetlere etki etmiştir.

Bahsi geçen dersler, ilmi oturma ve ders halkalar şeklinde meşhur hocalar tarafından verildi.

Bu medresede bulunan meşhur alim ve hocalar arasında; Ebu Abdullah Muhammed Bin Muhammed el-Makri el-Kırşi et-Tilimsani, İbn el-Gamam Ali bin Ahmed es-Sanhacı, Sefir ve Kadı Muhammed bin Battuta et-Tanci ve Ebi Yahya Muhammed bin Ebi el-Berekat da yer almıştır. Bk: İsmail bin el-Ahmar, *Buyutatu'l Fas el-Kubra er-Rabat*, Daru'l Mensur li't-Tıbaa' 1972, s.64'

Bu ders halkaları yalnız erkeklere özel değildi. Bazı kadınların da bu meclislere katıldığı olmuştur. Örneğin: İbn Raşid el-Fahri ile şiir alışverişinde bulunduğundan dolayı şiirleriyle meşhur olan Sare Bint Ahmed b. Osman ve Abdullah el-Abdusi'nin kız kardeşi olan salih fakihlerden Um el-Hani el-Abdusi bunlar arasında sayılabilir. Abisi onu ilim ve dirayet sahibi salih fakihlerden biri olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Şeyh el-Abdusi'nin (ö. 848/1444) derslerine katılan Şeyh Zerruk'un büyük annesi Um el-Benin ve es-Seyyide Fatıma da örnek gösterilebilir. Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nil el-İbtihac bitatrisu'l Dibac*, S. 348.

Merîniler'in kadınları, mekteplerdeki bütün ilmi kitaplara önem gösterirlerdi. Çeşitli ilimlere ait kitapların miktarı, on üç deve yüküne ulaşıyordu ve depoya ulaşan kitap sayısı ise yaklaşık 30 bin ciltti. Abdulaziz b. Abdullah, *el-Mevsua' el-Mağribiyyeh*, 2/53''

⁷⁸ es-Sa'di, *Tarihü's-Sudan*, s. 63.

⁷⁹ es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s. 27.

İlim ve marifet sahibi şeyhlerden olan, Tinbüktü'nün âlimlerinden Ebu Abdullah Muhammed bin Osman, Ahmed Baba'nın onun soyundan olup dedesinin dedesi olduğunu ve ilim hizmeti veren ilk kişi olduğunu, ayrıca o zamanda Sankore mescidinde şeyhlerin şeyhi Muhammed b. Ebi Bekr'in imamlık yaptığını ifade etmiştir.

Bu cami, küçük ve özerk olan birçok medreseden oluşmaktaydı. Her medrese bir imam veya âlim tarafından yönetilirdi. Sankore camisinin imamları bütün dünyanın saygı ve takdirini kazanmıştı. Sankore'de öğrenciler sadece bir imamdan eğitim alıyorlardı. Kur'an eğitimi, İslami eğitim, hukuk/kanun ve edebiyat her dönem temel eğitim dersleri olarak verilirdi. Öğrenciler belirtilen bu derslere vakıf olduktan sonra diğer alanlardaki dersleri alabiliyorlardı.

Eğitim dönemlerinde seçmeli olarak alınabilen dersler de vardı. Tıp veya cerrahi bölümünü de okuyabiliyorlardı. Aynı zamanda astronomi, matematik, fizik, kimya, felsefe, coğrafya, fen ve tarih de okuyabilmeleri mümkündü. Öğrencilerin alabilecekleri en yüksek derece Sankore'de on yıllık bir eğitim elde etmektir. Öğrenciler mezun olurken kumaştan yapılan sarık takarlardı. Bu sarık; ilahi ışık, hikmet, ilim ve üstün ahlakın simgesiydi⁸⁰.

2.3.3. Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi Camii

Tinbüktü'deki en eski mescit ve eğitim merkezlerinden biridir. Miladi 11. Yüzyılda/Hicri 5. Yüzyılda Tuarigler zamanında 5 vakit namaz ve Cuma namazını eda edecek bir yer oluşturmak için kurulmuştur. Şeyh Muhammad Nasser el-Fakih el-Mağribi es-Sanhacı tarafından restore edildi. Daha sonra yıkıldı ve geriye kalıntılarında başka bir şey kalmadı. Bunun üzerine mescit yeniden inşa edildi ve Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi oraya imam, öğretmen ve vaiz olarak tayin edildi. Vefat edene kadar (886 h- 1481 m) görevini eda etti.

Bu mescit, Sankore Camisi ve Cami el-Kebir'den daha küçüktür. Mescit, hicri 976 ve miladi 1568 yılında Kadı el-Akıb bin Mahmud Akayt tarafından Sultan Askıya Davud döneminde ikinci defa restore edilmiştir⁸¹. Seyyidi Yahya'dan sonra bazı kişiler imamlık

⁸⁰ Alâeddin es-Seyyidi, *et-Tarihu'l Mensi, Keyfe Edâ Duhulu'l İslâm ila tağyir şu'ub garb ifrikiya?* <https://www.sasapost.com/islam-in-west-afric> (Erişim tarihi: 18/02/2021 Saat:12:28)

⁸¹ Mekadim Abdulhamid, *el-Medarisu'l İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekafi fi's-Sudan'il Garbi Mali ve Songhay*, Doktora Tezi, Cezayir Harran Üniversitesi İslami Medeniyetler Bölümü, 2018, S.53.

yapmıştır. Bu kişiler; vefatına kadar (1008 h.- 1599 m.) camide öğretmenlik yapan İmam Muhammed bin Ebi Bekr el-Venkeri, sonra onun oğlu olan Mahmud b. Muhammed el-Venkeri daha sonra ise imam Ahmed b. Said'tir (Vefat tarihi:1040h.-1630m.).

2.3.4. Cenne (Djenne)Camii⁸²

Hicri 6. Yüzyıl/ Miladi 12. Yüzyılda Cenne'de inşa edilen ilk camilerden biridir. İslam'ı kabul edişyle ünlenen Sultan Kimbir tarafından yapılmıştır. Sultanın hikâyesi şöyledir: Sultan, Müslüman olmaya karar verdiğinde, şehirde bulunan bütün âlimlerin toplanmasını emretti ve dört bin iki yüz âlimi bir araya getirdi. Onların nezdinde İslam'ı kabul etti ve onlara bu şehir için 3 konuda dua etmelerini emretti. Bu konular şöyledi: Ana vatanından sıkıntı ve zorluk içinde kaçarak buraya sığınanların öyle bir vatanları olduğunu unutturarak yaşadığı zorluk ve darlıkları kolaylıklar ile değıstirsin. Her kim vatanından zorluk ve darlık içinde kaçmışsa, Allah bu durumu onun için kolaylık ve ferahlık ile tebdil etsin. Öyle ki kişi bu vatanını unutsun. Ve Allah ona halkı olmadığında, halkı olduğundan daha çok ömür versin. Elindekilerden, ticaret ile kazanıp, ondan mal mülk edinmek, onları halkına uygun fiyata satıp kar edebilmeleri için sabır versin⁸³.

Bu kıssa, Cenne'deki ticari faaliyetlerin gücü ve bütün dualarına icabet bulması hasebiyle Sultanın samimiyetine delildir. Camiyi inşa eden Arap kökenli mühendisin adı Melum İdris'tir. Onun, Cenne halkının evlerini nasıl inşa ettiklerini bildiği ve nasıl İslami ve Arap tarzı süslemeler yaptıklarını bildiği söylenmiştir.

İslam'ı kabul ettikten sonra, Hac ibadetini eda etmek için kutsal topraklara gitmişti. Kendisini ilme adanmış, yanında birçok kitap getirmişti. Daha sonra eğitim ve öğretimi teşvik etmeye başladı. Her sene öğretmen, imam ve müezzinlere erzak vererek ve geçimlerini sağlayarakonlara çok fazla burs verdi. Namazını eda etmek için evini yıkarak onu mescide çevirdi⁸⁴. Bu kültür (evi yıkıp mescit yapma) günümüzde hala Mali'de uygulanmaktadır. Birçok aile evlerini yıkarak yerine Allah yolunda hizmet vermek üzere vakıflar inşa etmektedirler.

---

⁸² Cenne, Mali'de yer alır. Hicri 2. Yüzyılda inşa edilmiştir. İslam'ın kabulünden sonra Kanber hükümdarlığında Tinbüktü şehrinde sonraki ikinci ticari ve ilmi merkezlerden biri haline gelmiştir.

⁸³ es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s. 30.

⁸⁴ Hâdi el-Mebruk ed-Dâli, *Memleketu Mali el-İslamiyyeh ve Alakatuha mea'l Mağrib ve Libya mine'l karni 13-15*, Safahat min tarih'il alakati'l arabiiyeti'l ifrikiyye, yayınevi, Mektebetu'l Vataniyyeh-Tıbaat'ul Ula yayınevi, 2001, s. 88-130

Songay krallığı kurulmadan önce, el-Askıya Muhammed el-Kebir'in iktidarda olduğu dönemde, burada cami mescitleri tarzında binalar inşa ediliyordu. Muhammed bin Sakır el-Venkeri, ve oğlu fakih Fevzi Mahmud bin Ebi Bekr el-Venkeri, Ibn Ahmed, Eşref bin al-Kadı Ömer Şeref ve diğerleribu mescitlerde imamlık yapmıştır.

2.3.5. Gao Camii⁸⁵

Gao hakkında araştırma yaptığımızda onun Batı Afrika ve Mali'deki en büyük tarihi bölgelerden biri olduğunu görürüz. Günümüzde bu bölge, Libya çölü ve diğer yerlerden gelen silahlı kimselerin sebep olduğu bazı sorunlarla yüzleşmektedir. Bu grup, insanları İslam'a ve bağımsızlığa çağırır –doğru olmayan- ve Mali'yi ikiye bölen kimselerden oluşmaktadır.

Bu mescit, bahsedilen diğer mescitler kadar meşhur değildir ancak Songay krallığı el-Asâki döneminde bölgede eğitim ve İslami kültürün yayılmasında rol almıştır. Çünkü kral, o sırada Gao'yu Songay'ın başkenti yapmıştı. Söz konusu mescit – daha önce de bahsedildiği gibi- hac dönüşünde Sultan Mensa Musa'nın emri ile mühendis İbrahim es-Sahili tarafından inşa edilmişti. Bu mescit, Gao şehrinde inşa edilen ilk mescittir.

Bütün bu mescitler tek bir mühendis tarafından inşa edilmesi hasebiyle tasarım ve inşa bakımında birbirine benzemektedir⁸⁶. Sütunlar taşlardan yapılmış ve çoğunlukla sütunların ortalarında üzerinde Kur'an ayetlerinin yazılı olduğu kavisli kubbeler bulunurdu. Şehirdeki ticari ve kültürel faaliyetlerinin hızlı bir şekilde artmasıyla, tüccarlar, şehir halkı ve Fas'taki topluluklar arasındaki eğitim faaliyetleri gelişti. Hatta şehrin dışında bazı mescit ve eğitim merkezleri bulunmuştu. Gao'daki en meşhur mescitlerden biri de Sultan Askıya Muhammed el-Kebir tarafından inşa edilen Mescid el-Kebir'dir. Sultan Askıya Davud döneminde yapıldı ve devletin bütün parası bu mescide harcandı. Bunun sebebi, dine olan bağlılığı ve sevgisinin yoğunluğundan ve daha önceki kral ve sultan ecdatlarının sahip olduğu hüsn-ü sebili izlemesidir.

---

⁸⁵ Gao (Cao) Mali İmparatorluğunun yıkılışından sonra Songhay Krallığı'nın başkentiydi. Tinbüktü'ye yakındır ve Mali'de varlığını korumaktadır.

⁸⁶ Güvenilir kaynaklar tarafından, Mense Musa'nın İbrahim es-Sahili ile hac yolculuğundan döndükten sonra inşa ettirdiği mescitlerin sayısının 12'ye ulaştığını teyit etmektedir.

Bu mescitte ders veren bazı imamlar şunlardır: İlk defa burada eğitim veren ve imamlık yapan, Fas asıllı fakih Muhammed el-Falali (Hicri 8.yy.)⁸⁷, fakih Muhammed Endi, Salih Cor, Muhammed Cagit, Muhammed⁸⁸.

2.4. Medreseler

Özellikle Songay krallığında olmak üzere Batı Afrika ve Batı Afrika'da ilmi medreseler mevcuttu. Bu ilmi medreselerin bölgede İslami kültürün yayılmasında aktif bir rolü vardı. Ne var ki, şehrin tarihini kaleme alan müellif ve tarihçilerin hepsi şehrin tarihinden detaylı bir şekilde bahsetmemişti. Bir hoca, mezun öğrenci ya da bir olaydan bahsederken sadece yüzeysel bir şekilde anlatılmış ve geçilmiştir. Mevzubahis medreselerin mevcudiyeti kesin olarak kanıtlanmış olup söz konusu dönemin Sudan halkının yaşamını etkilediğini unutmamız mümkün değildir. Bu nedenle söz konusu medreseleri elimden geldiğince detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağım.

2.4.1. Sankore Medresesi

Daha önce Sankore mescidinden bahsetmiştik. Sankore mescidinin yanında, köklü "Sankore medresesi" mevcuttu. Sankore medresesi, özellikle kültür başkenti olan Tinbüktü'daki Fas devletleri ve Afrika olmak üzere bütün dünyadan öğrencilerin geldiği, ilmi ile meşhur bir medreseydi. Bu medrese, mescit ile aynı yerde olduğundan dolayı, El-Kebir mescidi ile medresesi arasında bir fark olmadığı için bazı tarihçiler tarafından karıştırılmıştır⁸⁹.

Alim ve Tinbüktü mahkeme kadısı olan Akıb bin Mahmud bin Ömer ve mescidi finanse eden Seyyideh es-Seriyyeh tarafından inşa edilmiştir. Bu merkez, 12. yüzyılda şehrin (Tinbüktü) nüfusu yaklaşık yüz bin kişi iken, öğrenci sayısı 25 bine ulaşan bir eğitim merkeziydi.

Medrese, hem yerli hem de farklı uluslardan yabancı öğrencileri kabul ediyordu. Nitekim bu medreselerde eğitim ve ikamet hizmetleri ücretsizdi. Hatta bazı ihtiyaç sahibi öğrencilere yardım amaçlı nakden burs verildiği zamanlar olmuştur.

⁸⁷ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, 1/s, s. 204.

⁸⁸ Mekadim Abdulhamid, *el-Medaris 'ül İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekafti fi 's-Sudan 'il Ğarbi Mali ve Songhay*, Cezayir Harran Üniversitesi İslami Medeniyetler Bölümü Doktora Tezi, 2017-2018, s.55.

⁸⁹ es-Sa'di, *Tarihu 's-Sudan*, s.63.

Medresenin her birini belirli bir başkanın yönettiği özerk külliyeleri mevcuttu. Bu medreselerde dersler açık alanlarda yapılırdı. Kur'an-ı Kerim ve Kur'an ilimleri, İslami ilimler, dilbilim, edebiyat, hukuk, tıp, cerrahi, astronomi, fizik, kimya, matematik, felsefe, coğrafya, tarih ve fen bilimleri gibi dersler mevcuttu.⁹⁰

Bu medreseye kabul edilme ve orada eğitim görmek için; Kur'an ezberi, Arap diline hâkim olma ve genel kültüre sahip olma gibi bazı şartlar vardı. En yüksek ilmi dereceye sahip olmak 10 sene sürerdi. Eğitim yılı sonunda öğrencinin "Risale" adı verilen uluslararası bir ilmi tez yazması gerekirdi. Tıp ve hukuk alanındaki öğrencilerin, bu meslek için uygunluk ve yetkinliğini gösteren bir icazet/ehliyet almadıkları sürece, mesleklerini icra etmelerine izin verilmezdi.⁹¹

Bugünkü mezuniyet ile o zamanın mezuniyet töreni arasında çok büyük bir fark yoktur. O zamanlar öğrenciler mezuniyet törenlerinde medreseye ait olan, hikmet, ilim ve müşerref hoca ile şeyhleri iktidâ etmeyi simgeleyen geleneksel bir sarık takarlardı. Öğrencilerin, hoca olmaları için ders ve uygulama olmak üzere yaklaşık 20 sene eğitim görmesi gerekmektedir. Bu eğitim sonunda "İlmi Lisans Diploması" almaya hak kazanırdı. Bu diploma hamili kendi hocaları ile aynı salâhiyetlere sahip olur ve ders verebilirdi.⁹²

2.4.2. Tinbüktü Kadısı Mahmud b. Ömer Medresesi

Songay döneminde Batı Afrika'da Tinbüktü şehrinde yer alan ilmi medreselerden biri de Tinbüktü kadısı Mahmud b. Ömer'in (955 h.) medresesidir. Medresenin kurucuları, ilim ve irfan sahibi ailelerdi. Çünkü zürriyetlerinin büyük çoğunluğu âlimlerden oluşuyordu. Torunları ise öğretmen, âlim ve imamdı. Bu medrese, Batı Afrika'daki Songay krallığındaki kadronun hepsinin mezun olduğu ilim merkezlerinden biriydi. Fakih Ahmed b. Ahmed, babası Ahmed Baba, Mahmud Bagayogo Ustaz Ahmed Baba et-Tinbuki, Fakih Ahmed bin Said gibi isimler örnek olarak gösterilebilir. Bu medrese, özellikle tefsir ve fıkıh alanındaki ilmi faaliyetleri ile ünlenmiştir. Tinbüktü'dan birçok âlim bu medreseden mezun olmuştur.

⁹⁰Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettâş*, s.119-130.

⁹¹Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettâş*, s.120 -125.

⁹² Hasan Medeni, Camiat-u Sankuri, Mecelletu Dâru'l Marife Tarih:24/04/2016. <https://daratalmarifah.wordpress.com> (Erişim Tarihi: 07/03/2021)

2.4.3. Menba el-İlim Medresesi

Tinbüktü kadısı Mahmud bin Ömer'in emriyle bu medreseyi kuran kişi tarafından kurulan medreselerden biri de Menba el-İlim'dir. Tinbüktü'de bazıları bu medreseyi "Kelseh" olarak adlandırır. Tıpkı önceki medrese gibi bu medrese de Kur'an ve Tefsir medresesidir. Söz konusu medrese, Ramazan Bayramı ve kadir gecesi gibi özel günlerde şiir okumaları, toplantı gibi münasebetler ile toplumda hatırı sayılır bir yer edinmiştir.

2.4.4. Fakih Ebu Bekir b. Akat medresesi

Fakih Ebu Bekir b. Akat (h. 991) Medresesi, Tinbüktü'nün merkezinde yer alan bu medrese Songay dönemindeki dil medreselerinden biridir. Bu medrese, nahiv alanında eğitim veren özel bir medreseydi. Bu medreseden diploma alan öğrencilerin hepsi aynı şehirde okumuşlar ve o şehirlerdeki medreselerden mezun olmuşlardır. Bu medreseleri günümüzdeki liseler olarak kabul edebiliriz. Ahmed Baba gibi birçok ilim talebesi bu medreselerde eğitim görmüştür⁹³.

2.4.5. Kadı ve Eğitimci Muhammed el-Kabuye Şeyhu'ş-Şuyûh Medresesi

Bu medrese, Tinbüktü'de Sankore'nin merkezinde yer alır. Kurucusu, takva ve ilim sahibi Şeyhu'ş-Şuyûh'tur. Söz konusu medrese, Sudan'ın her yerinden ve Fas gibi harici devletlerden gelen çok sayıda öğrencisi ile meşhurdur. Bu medresenin mezunları arasında, Sudan'daki ilim merkezlerinde meşhur olan fakih Ömer b. Muhammed Akî't ve Şeyh Seyyit Yahya et-Tâdilîsi gibi içtihat sahibi alimler bulunurdu⁹⁴.

2.4.6. el-Ced Muhammed Elfe' Mahmud b. el-Hac el-Mutevekkil medresesi

O dönemde Songay Krallığında meşhur olan medreselerden biri de el-Ced Muhammed Elfe' Mahmud b. el-Hac el-Mutevekkil medresesidir. Bu medrese, genel olarak siyer ve İslam tarihi eğitimi ile meşhur olan medreselerdendir. Bu okulun sahibi tarih bilgisine sahiptir ve özellikle Batı Afrikatarihi hakkında dirayet ve rivayet bilgisine sahiptir.⁹⁵ Tarihu'l Fettaş adlı eserin müellifi olan Mahmud Ka'et, öğrencileri arasındadır. Nitekim müellif eserinde aynı medreseden mezun olan birçok eshabını zikretmiştir. Aynı

⁹³ Kifayet'ül Muhtac, age., s.74, Ahmed Baba, age., s.102.

⁹⁴ es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan* s.49-47. Daha fazla bilgiye bilgi almak için bkz.: el-Berteli, age., s.176-177.

⁹⁵ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi devleti Songhay hilale'l fetrati 852-1000 h. – 1464-1591*. Yüksek Lisan Tezi, Ummu'l-Kura Üniversitesi, Mekket'ul Mükerrremeh 1225-1413, s.174.

zamanda, Ebi Abdurrahmân b. Mahmud medresesi de vaaz ve irşat dersleri ile ünlü olan bir medreseydi. İnsanlar, fihki ve dini irşat ve vaaz derslerini dinlemek ve öğrenmek için ders halkalarında izdiham oluşturmuyorlardı.

2.4.7. Cenne medresesi

O dönemde Songay ve Mali Krallığı Batı Afrika'da bulunan Cenne şehrindeki çağdaş eğitim merkezlerinden biri de Cenne enstitüsüyüdü. Bu enstitü, Tinbüktü'de Sankore enstitüsü ile aynı yere sahipti. O zamanda sayısı yaklaşık bine ulaşan çok sayıda öğrencisi vardı. Enstitü; tıbbi ilimler, cerrahi ameliyatlar ve doğal ve bitkisel ilaçlar ile ilgili eğitimi ile meşhurdu⁹⁶.

El-Hûsa toprakları aynı zamanda Katasina medresesi gibi kuruluş tarihi hicri 9. yüzyılın ortalarına dayanan medreselere tanıklık etmiştir. Bu medrese, Abdulkerim el-Mağili'nin talimatı ile kurulmuştur. Zira kendisi orada iskân etmiş ve eğitim vermiştir. Orada ders veren hocalardan biri de İmam Abdurrahman es-Suyuti'dir.

2.4.8. Kanû medresesi⁹⁷

Bu medrese, Sultan Kanu tarafından inşa edilmiştir. İmam el-Mağili bu medresede 20 seneye yakın ders vermiştir. Çok sayıda ilim talebesi bu medreseden mezun olmuştur. Bu medrese Batı Suda'da diğer ilmi medreselerin kurulmasına katkıda bulunmuştu. Medresede dini ilimler, tıp ve benzeri çağdaş/medeni ilimler eğitimi verilirdi. Şeyh Abdurrahman bin Ali bin Ahmed el-Kasri ve el-Fasi gibi hocalar orada ders veren hocalardandı⁹⁸.

2.4.9. Şeyh Ceydi Medresesi

Hûsa topraklarındaki ilmi medreselerden biridir. Bu medrese Songay krallığında İslam'ın yayılması hususunda ve İslami kültür alanında önemli bir rol oynamıştır. Medresede çeşitli dini dersler ve sanat dersleri veriliyordu. Derslerde kullanılan temel kaynaklar Mâlikî mezhebi fıkıh kitaplarından olan; İbn Ebi Zeyd el-Kayravani ve diğer

⁹⁶ Cun Cevzîf, *el-İslam fi memalik imbaraturiyyeti ifrikiya es-Sudan*, S. 84, Tercemetu Muhtar es-Sevfi, Kahire, Darü'l-Küttabi'l-Masri, 1984.

⁹⁷ Kanu: Nijer ile sınırı olan ve Nijerya'nın kuzeyinde bulunan şehirlerden biridir. Bu şehir, günümüzde hala Batı Afrika'daki kültür ve eğitim merkezlerinden biridir.

⁹⁸ Adam Abdullah, *Mücez Tarih Nijerya*, Nijerye, Vehbet yayın ve basımevi ss. 36, 80, 130.

müelliflere ait olan el-Mudevvin, el- Atabiyeh, Muhtasar Halil ve er-Risale gibi eserlerdi. Eğitim sahasında ileri seviye eğitim veren bir medreseydi.

Cenne şehrinde, Cenc'teki ilmi medrese zamanında Sudan topraklarında meşhur olan ilmi medreselerden:

2.4.10. Morimaga Kanki Medresesi

Aslı Kayı kabilesine dayanan ve günümüzde Mali Cumhuriyetinde mevcudiyetini koruyan medreselerden biridir. Ayrıca İmam Sadık bin Muhammed Tagli Medresesi, Cenne şehrindeki eğitim meydanlarında öğrenci sayısının çok olmasıyla meşhur olan ilk medresedir. Yine, el-Hac Salim Suvari Medresesi; Batı Afrika'da birçok öğrencinin alimler tarafından mezun edilmesiyle eğitim ve öğretimin yayılmasında çok fazla çaba harcanan medreselerdendir⁹⁹.

2.5. Mesleki Medreseler

Bu ilmi medreseler, Batı Afrika'da geleneksel el sanatları alanında meşhur olan bir medrese türüdür. Bu medreseler:

2.5.1. Dokumacılık Medresesi

Özellikle Songay döneminde, endüstri alanında Sudan'ın her yerinde seçkin bir mertebe elde etmiştir. Çünkü öğrenciler özellikle Askıyyin döneminde¹⁰⁰ eğitim alanında birbirleriyle rekabet içindelerdi. Bu medresede üretilen endüstri ürünleri, Gao, Tinbüktü, Mali, Hûsa toprakları ve hatta Afrika dışına ihraç edildiğinden dolayı ticaret alanında yaygınlaşmıştı.

2.5.2. İklîm-u Gabbûr Medresesi

İlgili dönemde Sudan topraklarında maden, ahşap gibi silah ve gemi yapımında kullanılan araç gereçlerin üretilmesiyle işgal olan mesleki medreselerdendir. Medrese ehli farklı deri dokumacılığı ve tekstil üretiminde diğerlerine göre üstün olduğu için, ürettikleri sanayi ürünleri onlara yeterli geliyordu. El-Vizan şöyle aktarıyor: '*İnsanlar*

⁹⁹*Mecelletu Dirasât İfrikiya*, Sayı:3, 2014,S.30-34.

¹⁰⁰Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettâş*, s.173.

genel olarak çok medeniydi. Onlardan birçoğu kumaş dokumacısı ve kadim Romaluların giydiği ayakkabılar gibi ayakkabı üreten deri üreticileriydi. Ayrıca, müzik aletleri ve silah gibi başka aletler üretiyorlar ve bunları Gao, Tinbüktü ve diğer Songay şehirlerine ihraç ediyorlardı'¹⁰¹.

Zaga şehrinde, yapı sanatı gibi mimari sanatlar eğitimi veren ve öğrenci sayısı çok olan medreseler bulunuyordu.

Denilir ki; Askıya Muhammed el-Kebir, şehri ele geçirdiğinde bu medreselerdeki beş yüze yakın öğretmen ve öğrenciyi esir aldı. Daha sonra onlardan dört yüzü başkent Gao'ya gitmişti. Yüz tanesini de çiftçi olarak kardeşi Hasan'a göndermişti. Onların arasında Tenderum şehrini¹⁰² sadece üç ayda inşa edenler vardı daha sonra hepsini şehrin geri kalan yerlerine dağıtmıştı¹⁰³. Başkanlarına Kermağ adı verilmişti¹⁰⁴.

Tinbüktü şehrinde yirmiden fazla işçi terzi olarak iştilgal ediyordu. Her bir terzi dükkânının öğrenci sayısı elli ile yetmiş arasında değişiklik gösteriyordu. Bu dükkânlarda eğitim sadece uzman öğretmenler tarafından verilirdi. Buralarda öğretmenler şeyh ya da başkan(reis) olarak adlandırılırdı¹⁰⁵.

2.6. Evler ve Ticari Dükkânlar

Ebderi, "evler, sadece mecbur olduğu zaman öğretim yeri olarak kullanılabilir" der¹⁰⁶.

Buradan anlaşılabilir ki, İslam'da eğitim ve öğretim yeri olarak zorunlu olduğu zamanlarda el-Erkân evlerindeki gibi İslâmi eğitim verilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi özel birtakım durumlar nedeniyle pek çok ev, mescitlerin yaygın hale gelmesine rağmen, talebe ve hocalar için buluşma yeri ve önemli ilmi yuvalar olmaya devam etmiştir.

¹⁰¹ Hasan el-Vezar, Vesif İfrikiyye, 2008,2/170.

¹⁰² Şehrin adı, erkek ismi 'Tend' ve kadın isimi 'Drum' olan iki ismin birleşiminden oluşur. Bu şehir Songhay Krallığının ikinci başkentiydi.

¹⁰³ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay Hilale'l Fetrați 852-1000/1464-1591*, s.182

¹⁰⁴ Yani; dilimizde hoca ya da âlim demektir.

¹⁰⁵ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s.131.

¹⁰⁶ Ebderi, *el-Medhal*, 2/97; elebi Ahmet, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, .60.

Batı Afrika'da bu döneminde ailerde eğitim veren bazı âlimler, ilim talebeleri eğitim görsünler diye kapılarını gece gündüz sonuna kadar açık tutmuşlardı. Bina ve evlerin yanı sıra, o zamanda nadir bulunan Mâlikî mezhebine ait temel fıkıh kitapların bol olduğu Mahmud Bagayogo mektebi gibi mektepler mevcuttu. Ahmed Baba et-Tinbuki mektebi, Meşhur Tinbüktü Kadısı Mahmud, Sudan ve Tinbüktü'deki diğer şehirlerde Muhtasar Hâilil kitabının yayınlanmasını başlatan kişidir. Öğrencileri arasında; kadı makamında yetişen ve daha sonra mantık, belagat ve kelam eğitimi alan üç çocuğu vardır.

Bazıları şunlardır: Âlim ve fakih olan Muhammed Yugayugu, Ahmed b. Muhammed Ebu Ahmed Baba et-Tinbuki ve Ahmed Baba'nın bizzat kendisi¹⁰⁷. Ahmed Baba Fas'ın Ma'rakeş vilayetinde Şurefa Camii'nde eğitim vermek için bulunduğu yerden ayrıldı. Yaptığı işte meşhurdu. Talebelerinin ondan ders almak için baskı uygulamaları bu yüzdendi.

Şeyh ve Fakih Mavramağ Kunki, Cenne âlimlerinden idi. İlmî toplantılar verirdi. Gecenin bir yarısı mescitteki ilim merkezlerine gider, fecre değin duasını sürdürürdü. Fecirden sonra aynı şekilde öğle vaktine kadar duasına devam ederdi. İkindiden sonra ilmi toplantıya dönerdi. Bu hal Cenne'deki caminin mescidinde devam ederdi. Bu mevzu bu şekilde aydınlatılabiliriz.

2.6.1. El-Buyut ve Useru'l İlmiyye (Buyutu'l Ülema)¹⁰⁸

Batı Afrika'da Gana, Mali, Songhai gibi krallıklar ve imparatorluklar bulunuyordu. Buralarda evlerde ilim ve İslam kültürünü yaymakla bilinen birçok âlim vardı. Nitekim âlimler döneminde neredeyse her bölgede köyde ya da şehirde kütüphaneleri vardı. Çünkü her ikisi de büyük önem arz ediyordu ve bünyesinde ilim merkezleri bulunduruyordu. Bir evde insanların tefsir hadis, fıkıh gibi şer'î ilimleri öğrendiği özel medreseler bulunmuş¹⁰⁹ âlimlerinden her bir âlim peyda oluncaya kadar ilim elde etmek için uğraşıyorlardı. Şu da Batı Afrika halkının geleneklerindedir. Bu geleneği Gana, Mali, bütün Songay krallıklarında evlerde ve menzillerde başlatıldı.¹¹⁰ Büyük veya küçük

¹⁰⁷ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nilu'l-İbtihac Bitatrizi'l Dibac*, Libiya, vaaz ve davet yayınevi, 1989, s.60-68.

¹⁰⁸ Ülema Evleri

¹⁰⁹ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay Hilale'l Fetratı 852-1000, 1464-1591*, 1993, 183-193.

¹¹⁰ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, s.183.

olsun şehirlerde, köylerde meclislerde evlerde insanlar ilimi elde etmek amacıyla bir araya geliyordu.¹¹¹

2.6.2. Âl-i Âkît Ailesi

Muhammed Akit es-Sanhacı bu ailenin büyük dedesi olarak adlandırılır. Bu aile Sudan'da ilimle uğraşan, en önemli ve meşhur ailelerden biridir. Birçok âlim ve tabip onlardan ders almıştır. Sudan ve diğer ülkelerde Mâlikî mezhebiyle İslam kültürünün yayılmasında büyük katkıları olmuştur. Ahmed Baba et-Tinbuki *Nilu'l İbtihac bitatrîzi'l Dîbac* adlı kitabında söz konusu olan bu aileye işaret eder.

Muhammed El Sanhaji bu ailenin dedesidir. Bu aile Sudan'ın en önemli ve ünlü ailelerinden biridir. Mâlikî'nin Batı Afrika'da ve dışındaki olan inancında İslam kültürünün yayılmasında büyük rol oynayan birçok vaiz, (el duat) kadı, imam ve müderris olmuştur. Bu âlimlerin etkisinin Afrika'da bilim alanında gözden kaçması mümkün değildir. Bu Afrikalı ailelerin ve âlimlerin statülerini belirtmeye çalıştığı kişiler kimlerdir? Bilim insanları arasında Batı Afrika ve Magrip'teki çabalar, özellikle Mali ve Sungay Krallığı dönemlerde yapılmış çabalar hakkında burada bilgi verilecektir.

Batı Afrika'daki Mâlikî mezhebinin bilimsel kaynakları ve referanslarına göre bu ailenin kökeni, sahara'vi bölgesinde yerleşen bir kabileden olan Sanhaja kabilelerinin Berberi'nden gelmektedir. Bazı tarihçiler, aralarında Lamtuna, Jadalah, Masufah, ve Benü varis kabilelerinin de bulunduğu 70 kadar kola ayrıldıklarını söylemektedirler ve artık tarihçilerin Sanhaji Masoffi'den olduğunu iddia etmiş olduğu, Senegal sınırında ve Megrib, Sahara ve Moritanya e'-Ş-Şinkit ülkelerindeki bölgelerde bulunmaktadır.

Bununla beraber ailenin dedesi Muhammed, Umar ibn Akit, Yahya, Ali ve Omar h. 8. yüzyılda yaşamışlardır. Ahmed Baba da bunu *el-Nail-il ibtihac* adlı kitabında kendi ailesinin bilimcilerinin tercümelerini işlerken sevinçle vurgulamaktadır, Sanhaja ailesine çeşitli yerlerde ettiğini doğrulamakta ve bazılarını bölgenin et Tinbükti, et-Tokrolu olarak o bölgelerinde oturup yaşamış oldukları için o şekilde adlandırmışlardı.¹¹²

¹¹¹*el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, s.55.

¹¹²Ahmed Baba et-Tinbükti, *Nilu'l-İbtihac*, s. 60-68.

Bu aileye mensupulemadan bazıları şunlardır:

2.6.2.1. Ömer bin Muhammed Aki'it, Umar ibn Ali ibn Yahya Al-Sunhaji e-Tinbükti

Ahmed Baba'nın büyük dedesi, kendisi alim ve fakihtir. (872/1467) yıllarında Soni Ali'den korkarak şehirden sınır dışı edilmiş bir bilim adamıydı. Ölümü ise Vallata şehrinde olmuştur, oğullarından bazıları Tinbüktü şehrine geri döndüler. Al-Fakih Abdullah ibn Umar Muhammed Aki'it, Tinbüktü'de 866/1461 senesinde doğmuş Ahmed Baba El-Tinbukti'nin büyükbabasının kardeşiydi. Kendisi fakih, dini hükümlere, Arapça'ya hâkim olan biriydi. Tinbüktü şehrine geri dönmeyi reddetmiş, 929/1522' de ölünceye kadar eğitim ve öğretim faaliyetlerine Valata'da devam etmeyi tercih etmiştir.

2.6.2.2. E l-Hac Ahmed B. Ömer bin MuhammedAki'it

Peygamber'i ve bütün ashabını överek sevmiş Ahmed Baba'nın dedesi olan Muhammed el Sanhaji Al-Tinbukti (890/1485) senesinde hacca gitmiştir. Hac'da İmam Celaluddin Al- Suyuti, Şeyh Al-Kaled el Vakar Al-Azhari ve diğerleri gibi önde gelen Mısırlı birçok bilim adamıyla tanıştı. Hacca gitmeden önce kendisi Tinbüktü'de ve Vallata'da Kadılık, hac dönüşünden sonra tedris ve ta'lim görevleri yapmış bir alim idi, bundan dolayı 700 hacme kadar binlerce kitap yazdı ve çok sayıda öğrenci yetiştirdi. H.943-M. 1536'de 80 yaşlarında vefat etti.

Bunlar arasında Askıya Muhammed döneminde hakim olan ve ona öğreten Fakih Mahmud ibn Omar Al-Sanhaji el- Msufi, el mua'ta el-,Risalet, Şeyh Khalil, el- Elfiye gibi öğretmiş kitaplarından yer almaktadır. (915 H/1509)da hac törenine gitmiş, İbrahim el Makdisi, el-Zakariya ve *Subhul a'aşa fi sina'ati-l inşaa* yazarı olan el Kalkaşamdi üst düzey bilim adamlarıyla bir araya geldiler. Bazı dini meseleler¹¹³ hakkında konuşup tartışmalarda bulunmuştur ve kendisi te'lif ettiği eserlerinden Taki'id ala Kalil "Kalil kitabi ile Kısıtlaması" konusunda bir eseri bulunmaktadır.

¹¹³ Muhammed Al-Western, *Batı Afrika'da Batı iktidarı başlangıcı*, s. 516

2.6.2.3. el- Kadi Akib Ben Mahmud, Ömer Bin Muhammedi Aki'it

Tinbüktü'deki kadi, Karallardan, sultanlardan korkmayan ve doğuruyu söylemekten çekilmeyen bir bilim adamıydı. Kralların yaptığı bir şeyinden nefret ettiği takdirde, özellikle dini meselelerde nefret ettiği şeyleri gördüğünde, kralların kendinden rızasını talep edip düzeltene kadar kapılarını kapatırdı ve onlarla konuşmak için hiçbir fırsat vermezdi. Askia Muhammed'in oğlu Askia Davud'un halifeliğinde hac dönüşünden sonra öldü.¹¹⁴

2.6.2.4. Ahmed Baba'nın babası Şeyh Ahmed bin Ömer bin Muhammed Aki'it

Amcasından bilgi edindi. Toplumun onurlandırdığı akıllı ve mantıksal olarak zeki, mühendis, usul'i- modern bir bilim adamıydı.¹¹⁵ Padişahlar ve krallar alçakgönüllülüğüne, sözüne saygı göstererek ondan utanırlardı ve Askia Davud (956-990 /1549-1582) onu sürekli evinde ziyaret ederdi. .H 956./M.1549'de yaptığı Hac esnasında pek çok bilim insanından ilim alıp ülkeye geri dönüp öğretmen olarak çalışmıştır. Birçok şerh yapmıştır, bazı kitaplarından İbn Muhaib'in Muka'mmısat'il-işri'i-naati kitabı, bu Peygamber medhi ile ele almaktadır el-Mugli'nin Menzu'met fil mantık ve el- şeyhi Kali çerçevesinde övgüde bulunarak 1920'li yılların vassilerinin kitabları anlatarak şerhetmiştir. M.1777 yılında ölen Buhari ve Müslüm kitabları dinletmek için kendi eğitim halkasında oturup dersler veriyordu. Kendisi için özel bir kütüphane toplaması bilime büyük bir ilgi göstergesidir.

2.6.2.5. el Fakih Ahmad bin Ahmed bin Ahmed bin Ömer bin Muhammed Aki'it b. Ömer b. Ali b. Yahya e-s Sunhaci el-Masini

Baba olarak biliniyor. Baba, doğduğu bildirilen Oran kasabasında (M.21/26.10.1556) tarihinde dünyaya geldi. Tibuktu'da doğduğu da söylenmektedir. Kendisi bilim, bilgi, doğruluk ve din bilgili bir aileden yazar, fakih ve tarihçi idi. Kendisi, " *Mâlikî bazı ana kitapları ezberledim ve bunu amcama, babama, iyi adama, yorum yaparak okudum. Tefsir, hadis, fıkıh, Usul, ve Arapça ile birlikte, el beyan, ve benzeri konuların elçimiz, ehli' - fadil Muhammed Bagayoko'dan aldım. Ve bu yıllarca sürdü ve*

¹¹⁴ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s. 231

¹¹⁵ Ahmed Baba Al-et Tinbükti, *Nilu'l-İbtihac*, 1/ s. 137.

*babamdan hadis dinleyerek, mantikve diğer bilim adamlarıyla er-Risale ve el-Makamat'il-Haririy okudum" dedi.*¹¹⁶

El edi'ib el Marakshi şöyle söylemektedir: "*Kardeşimiz, Ahmed Baba bilim, anlayış ve tam algı, ve 'el-idrak bilimden, konuşma ve Arapçayı iyi bilen ve anlaşılana, insanların kısıtlanıp okunma amaçlarını bulmak çok önemli bir insanıydı*" dedi¹¹⁷. Parlak, becerikli ve iyi sınıflandırılmış olan bu kişi, Terecüm¹¹⁸, Fıkıh ve tarih gibi birçok kitap yazıp telif etmiştir. Bunlar Neyli-l ibtihac bi tatiriz e-diibaci, Kifeyet'ül-Muhteç vb.yer almaktadır. Bazı yazar ve tarihçiler, Ahmed Baba'nın yazdığı eser ve kitapların 40 veya 50'e kadar ulaştığını söylemişlerdir.¹¹⁹

İmam el Gazali, Ibn Haldun ve diğer felsefi düşünür ve aydınların da aralarında yer aldığı, dünyanın önde gelen Müslüman düşünürleri, kendi çağından olmayan ulemalarına, filozof ve aydınlarına yer verebilen dini ve siyasi sorunları savunan derin fikirli bir filozof olduğu söylemiştir¹²⁰

El-Mansur el-Zahbi döneminde, H.1000/Nisan M.1592 tarihinde gerçekleştirilen "Himlet Al-Sadiyyin"¹²¹ olaylarında Ahmed Baba ve ailesi şehir dışında kalmaya mecbur olmuştur. 1596/1004'te Marrakeş'te kalması koşuluyla serbest bırakılana kadar orada kalmış ve çok çeşitli alanlarda ve 60 yaşına gediğinde ölmüş ve kendisi bilim insanı öğretmen olarak onurlu bir toplum öğretip yitişmiştir.¹²²

Sultan el-Saadi öldüğünde, oğlu Sultan Zeydan ülkesine Tinbüktü'ye dönmesine izin verdi. Eğitim ve öğretim faaliyetlerine ölene kadar, büyükbabası, özen, sabır ve İmtihan olan M.1032'te (H.1622) ölene kadar onlara öğretmeye devam etmiştir.

İşte bunun olmasının da Allah'tan korkan, muhlis Tanrı'nın, özel bilim insanlarına ibtila olarak İslam da tarihe baktığımızda, alışlagelmektedir ve şaşırtıcı değildir.

¹¹⁶Ahmed Baba et-Tinbuki, *Kifayeti'i Muhtac*, 2/ 282- 283.

¹¹⁷Ahmed Baba et-Tinbuki, *Kifayeti'i Muhtac*, 2/282- 283.

¹¹⁸ İnsanların biyografilerinin anlatımı demektir

¹¹⁹Ahmed Baba et-Tinbuki, *Kifayeti'i Muhtac*, 2/ 282- 283.

¹²⁰ Poudiouou Ibrahima, *Tombouctou de la Conquet par le sultan Ahmed el Mansour a l'exil dusavant Ahmed baba a Marrakech*, Aperçu sur les liens historiques et culturels entre Marrakech et Tombouctou, la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, l'UniversitéCadi Ayyad de Marrakech, Flash-Marrakech, s7_8.

¹²¹"Himlet Al-Sadiyyin" Saadilerin döneminde Söngay İmparatorluğuna saldırması demektir

¹²² El buyutat vel üseril ilmiye ,s 27

2.6.3. Beytu Mahmud Bagayogo

2.6.3.1. Mahmud Bagayogo Ebi Bekir el-Venkeri

Bu ailenin dâhil olduğu ilk şahsiyettir. Kendisi Tinbüktü âlimi olarak adlandırılan Muhammed Bagayogo ve fıkıh âlimi Ahmed Bagayogo gibi bütün fıkıh âlimlerinin babasıdır. Kadi el-Abbas Kab'ın vefatından sonra es-Sultan Askıya İshak tarafından Hicri 959/Miladi 1551 senesinde kadılığa tayin edildi. Şeyh Mahmud Bagayogo özellikle Batı Afrika'daki Mâlikî mezhebiyle İslam kültürüne hizmet konusunda büyük rol oynayan en meşhur âlimlerden biridir¹²³.

Bu bölgede bulunan bu aileden İslam kültürünün Mâlikî mezhebiyle yayılmasında büyük katkısı olan birçok âlim çıktı. Onlardan bazıları şunlardır:

2.6.3.2. Muhammed Bin Mahmud Bin Ebi Bekir el-Venkeri

Muhammed Bin Mahmud Bin Ebi Bekir el-Venkeri (ö. 1002/1593) Cenne'de doğdu. Babasından ders aldı. Sonra Tinbüktü'ye Fas ve Mısır'da bulunan ilimlerden faydalanmak için gitti. Burada bulunan Nasreddin Lilkani gibi âlimlerden ders aldı. Daha sonra Hicaz'a hac vazifesini ifa etmek için gitti ve orada İmam Muhammed el-Bekr es-Sıddık ve Tacuri âlimlerinden ders aldı. Tinbüktü'ye döndüğünde ise Fakih Ahmed b. Ahmed'le gitti. Özellikle Sudan'ın genelinde olmak üzere Tinbüktü'de döneminin şeyhlerinden bir tanesi olana kadar ondan beyan, usul, hukuk, mantık eğitimi aldı. Bulduğu dönemde bir taneydi ve onun vasıtasıyla pek çok öğrenci mezun oldu. Onlardan biri de Ahmed Baba et-Tinbuki idi. Yirmi yıldan fazla ona bağlı kaldı ve yetkinleştiği her konuda icazet alana kadar ona fıkıh ve dil kitaplarından okuttu. Ahmed Baba Nîlu'l İbtihâc adlı kitabında bundan şöyle bahseder: Muhammed b. Mahmud Bagayogo'nun eserlerine gelince, onlar pek çoktur. Bazıları şunlardır: Muhtasar Halil üzerine şerhi ve sonra Hufuvati'l-A'llameti't-Tataî'l-Kebir min Evvelihî İlâ âhirihi. Yazar bu eserinde İzah ve şerh olarak yanımları ortaya koymuştur. Ahmed Baba bunları bir kitapçıkta toplar. Ayrıca içinde ona ait fetvalar bulunur özellikle Ramazan Ayı'na ilişkin düşüncelerle ilgili. Allah rahmet etsin ona, hayatı boyunca ders vermekle,

¹²³ es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s.55.

fetvalarla ve kadılıkla uğraştı, tâ ki hicri 1002 senesinde Tinbüktü’de bir cuma günü vefat edene kadar ve orada defnedildi¹²⁴.

Kendisi ‘Bagayogo’ lakabıyla bilinirdi ve Batı Suda tarihinde Ahmed Baba ve es-Sadi onu şu şekilde anlattılar: Münzevi, mükemmel, salih, müfti bir kul olan o âlim Allah’a ibadet eden bilginlerin ve salihlerin en hayırlılarından. Fakih kardeşi Ahmed ile Doğu İslam ülkesine gitti ve hac farzını ifa etti. Daha sonra Sudan’a döndü ve Tinbüktü’yü vatan edindi. Vaktinin çoğunu ilim yaymakla geçirdi ve Tinbüktü’de (Miladî 1593/Hicri 1002 senesinde) vefat etti¹²⁵.

Muhammed b. Mahmud b. Ebi Bekr el-Venkeride Bagayogo ailesinin âlimlerinden ve hicri onuncu yüzyıldaki Mâlikî Songay Krallığı’nın fakihlerindendir¹²⁶.

Bu aile ilmi ve tanınmışlıklarıyla bilinirdi ve Cenni’de bulunan Seyyid Yahya Mescidindeki imameti devralanlardı. Bu ailenin birçok âlimi imamlık, kadılık ve müftülüğü devraldılar ve zamanlarını eğitim ve öğretim ile geçirdiler. Örneğin; Said b. Muhammed Bagayogo’nun malını yetimlere ve dullara harcadığı söylenilir.

2.6.4. Andağ Muhammed Seyyidi Muhammed Ailesi

Bu aile şeyh ve âlim olan Andağ Muhammed b. Muhammed b. Osman b. Muhammed b. Nav’u’nun ailesidir. Sudan’ın hicri dokuzuncu yüzyıl âlim ve fakihlerindendir. Es-Sadi onun ilminden şöyle söz eder ki: "*İlmin, faziletin, doğruluğun madenidir o. Anne ve baba tarafından birçok ilim ve doğruluk ehli şeyh ondan ders aldı.*"¹²⁷ Ahmet Baba, onun dokuzuncu yüzyılın ortalarında dedelerinden ilme ilk hizmet eden ve Tinbüktü’nün yönetimini devralan bir fakih ve âlim olduğunu anlatır.

Bu ailenin neslinden olan âlimlerden bir diğeri de el-Muhtar en-Nahvi b. Andağ Muhammed’dir (Miladi1516/Hicri 922). Kendisi bütün ilmî sanatlarla donanmış bir

¹²⁴ Abdülkadir ve Belediyeh, *Diraseh an İfrikiya Cenûbus-Sahrâ*, Cezayir, Divân Matbua’tu’l-Camiat b. Ankenûn el-Cezayir, 1989, s.52; Muhammed b. Abdülkâdir Mevlay ve Doktorah Şebab Hirah, *el-Useru’l İlmîyye fi Biladis-Sudani’l Garbi mine’l karni hicri 10 ila 12*, Mecelletu’s-Sâvirah ed-Dirasati’l-İnsaniyyeh ve’l-İctimaiyyeh Cilt:6, Sayı:2020/2, s.13.

¹²⁵ Bk: Abdülkadir ve Belediyeh, *Diraseh an İfrikiya Cenûbus-Sahrâ*, Cezayir, Divân Matbua’tu’l Camiat b. Ankenûn, 1989, s.52.

¹²⁶ Hawari Radwan, *The Houses of Western Sudan Scholars as the Houses of Ahmed Baba in the Nile of Joy* (Al-Qurtas Journal for Historical Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, University of Tlemcen, Issue 5, 2017, s. 40.

¹²⁷ es-Sa’di, *Tarihu’s-Sudan*, s. 55.

âlimdir. Sankore Camii'nin en önemli fakihlerinden ve Batı Afrika'da kültürel medeniyetin inşasına ve geliştirilmesine katkı sağlayan hoca ve âlimlerden biridir¹²⁸.

Muhammed b. Andaç Muhammed es-Sudani (Miladi 1634/Hicri 1044) Nahiv âlimi Andaç Seyyid Ahmed nahiv ve usûlü'd-dîni topladı. Fasih bir dili vardı ve Tinbüktü şehrinin kadılarındandı¹²⁹.

Andaç ahalisi ilim ehli olan ailelerdendir. Bazıları kitaplar ve ilmi risaleler yazmış olup bu yazılanların pek çoğu sadece bazı özel kütüphanelerde el yazması şeklinde mevcuttur. Bazılarının yanması ve yok olması yazıldığı dönemdeki şartların bir neticesidir. Bu el yazmalarından biri de fakih Muhammed Muhammed Baba b. Muhammed el-Emin b. Habibullah b. Andaç Muhammed b. el-Fakih el-Muhtar en-Nahvi'ye ait olan 'El-manhu Elhemiydetu Fiş-şerhi'l-Feriydeti'dir'. Bu kitap Suyuti'nin nahiv üzerine yazmış olduğu Elfiye'sinin şerhi hakkında bir metindir. Diğer eserleri 'Tekellemu el-Buhari, Şerhu Şevahidi'l-Hazreciye. El-Hariri'nin Makamat'ını tahlil etti, bunun yanısıra el-Buhari üzerine olan haşiyeyi dipnotu şerhetti. Peygambere övgüler konusunda en/çok iyi olmayı hedefledi. Fakih Muhammed Andaç bu ailenin fıkıh ilmi ile ilgili eserler bırakan âlimlerindendir. Eserlerinden bazıları şunlardır: Ed-daiu's-Saytu Lil-Âcurrumiyye Fi'n-Nahvi; El-Âcurrumiyye'nin mukaddimesinin şerhinde kıymetli bir açılış olarak isimlendirilir.

2.6.5. Mahmud Ka't'in Ailesi

Bu aile Songay Krallığı'ndaki el-Hac Askıya Muhammed el-Kebir'in çağdaşı olan Tinbüktü'de ikamet eden kadı, şeyh ve âlim en-Nahrir Muhammed Ka't b. el-Hac el-Mutevekkil Ka't el-Kirmanî'den ders aldı. Kuruma'da Gam şehrinde doğdu. Tinbüktü'nün âlimlerinden ve fakihlerinden ders aldı. İlim, edebiyat ve fıkıhta ilerledi. Nitekim kadılık vazifesine kadar yükseldi. Kendisinden sonra gelen oğullarının da Sudan'ın batısında İslami kültürün yayılmasında büyük rolleri oldu. İsmail b. Mahmud bin. Ka't, fakih Yusuf b. Muhammed ve Muhammed el-Emin b. Muhammed Ka't onlardan biridir. Tarihi Afrika meydanlarında tarihin zikrettiği ve beldeler, ordular ve büyük insanlar ile ilgili haberleri, Tkrur olaylarını, azim işleri ve hürlerden soyları olan köleleri konu alan ilmî araştırmalarda esas kaynak olarak kabul edilen kitabı Tarihu'l

¹²⁸ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nilu'l İbtihâc bitatrîzi'l Dîbac*, s.37.

¹²⁹ Abdülkâdir Ziyadiyyeh, S.56.

Fettaş'tır. Doğum yılı hicri 872/miladi 1468'dir. Bu aileden gelen bazı fakihler şunlardır: Muhammed b. Ahmed b. Ebi Muhammed et-Tezhati, Mahluf b. Ali b. Salih el-Balbani ve Abdu'l- Aziz et-Takruri ve diğerleri.

2.6.6. İbn İbnFovdî'nın Ailesi

Bu aile, Nijerya'ya göçen ve Senegal Nehri bölgesinden gelen el-Fuvlaniye kabilelerine dâhil olan Şeyh Osman b. Fevdi'den ders almıştır. Denilir ki ailesi o doğduğundan beri ona ilim ve marifeti miras kılmıştır. Bu ilim ehli ailede doğup yükselen âlimlerin en bilineni olarak gösterilecektir.

Osman b. Fevdi b. Muhammed b. Salih b. Harun b. Muhammed b. Receb b. Fevdi, Fevdi kelimesi fıkhıta hevesli olan anlamına gelir. Sektu vilayetindeki Tefl köyünde hicri 175 senesinde doğdu. Babasından şer'î Arap ilimlerini, fıkıh ve hafızlık öğrendi. Sonrasında bulunduğu bölgede meşhur olan âlimleri ziyaret etti ve onlardan ders aldı; Batı Afrika'da zamanının en önemli âlimlerinden sayılan Şeyh Cibril Ömer gibi. Vaizdi, ilimlerin yayılmasında, insanların kültürlenmesinde ve boş inançlar ve bidatleri düzeltme konusundaki çalışmalarıyla yol gösterici bir imamdı. Cihatçı hareketin lideriydi. Havsa'daki krallara galip geldi. Bir devlet kurulu idaresinde 1810-1802 yılları arasında. Mü'minlerin emiri, yenilikçi çalışkan bir adam olarak; en doğru tabirle devlet adamı olarak adlandırıldı¹³⁰.

2.6.7. el-Mahâcîb'in Ailesi¹³¹

Vulateh şehrinde ikamet eden Batı Afrika'daki ilim ehli ailelerden biri de el-Muhâcîb ailesidir. O dönemde bu ailede dini egemenlik söz konusuydu. Şehrin kurulması ile ilgili olarak bazı tarihi rivayetler vardır. Pek çok farklı rivayet mevcut olup bu rivayetlerin aslı Moritanya tarih ansiklopedisinde zamanında ittifak anlaşması yapan kabileler topluluğuna dayanan El-Muhtar b. el-Hamid'e dayanır. Onlardan bazıları şunlardır:

¹³⁰ Bk: Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s. 231.

¹³¹ Bu isimle adlandırılmalarının sebebi, kadınların yabancılarla evlenmelerine ve evden çıkmalarına izin verilmemesidir.

2.6.7.1. Osman b. Osman b. Muhammed b. Yahya

And Ali'nin çocukları ve nesli Muhammed b. el-Hanifiye'ye dayanır. Onlar el-Muhacib ehlinden idiler ve sonunda Tinbüktü'ye geldiler. Üçüncü ve sonuncu olan ise imamlardır. Onların nesli Said b. el-As es-Sahabi el-Celile dayanır¹³². Bu kabile Vulate'de üç yüzyıl yaşadı. Sudan toplumu nezdinde büyük öneme sahiptiler ve muhafaza ettikleri bazı gelenek ve görenekleri vardı. Örneğin ecnebilerden kız almazlardı ve kadınlarını evden dışarı çıkarmazlardı. Kadınlarını evde tuttıkları için el-Muhâcib olarak adlandırıldılar; özellikle fakih Osman'ın kızları.

2.6.7.2. Ahmed el-Veli el-Mahbubi el-Vulati

Bu fakih olan ailenin bazı âlimleri ve fakihleri: Ahmed el-Veli el-Mahbubi el-Vulati ezber kuvvetiyle bilinirdi ve Kur'an' da mahirdi. Ezber konusundaki azminden Hariri'nin okuması dahi oldukça zor olan Makamat'ını ezbere okurdu.

2.6.7.3. Abdullah b. Ebi Bekr b. Ali b. eş-Şeyh el-Mahcubî

Bu âlimlerden biri olan Abdullah b. Ebi Bekr b. Ali b. eş-Şeyh el-Mahcubî¹³³ fıkıh, nahiv ve hüküm verme hususunda âlimdi. Ona icazet veren Muhammed b. el-Muhtar b. el-a'miş idi. Ayrıca ona 'Silsilet'ül-Ehadis Bilmesanidi'n icazetini Abdullah b. Ömer b. el-As es-Sahabi el-Celil (r.a) verdi. Fıkhî fetvalar kaleme aldı, okuma yazma bilmeyenler için harf-i cerlerin anlamını içeren bir kaside yazdı, tevassulu göstermek için nun ile ilgili bir kaside yazdı.

2.6.7.4. Başka Önemli Simalar

Onlardan bir diğeri de Abdurrahim b. Ahmed Âl el-Velî el-Mahcub, fakih el-Hac Ahmed b. Abdullah b. Ali b. eş-Şeyh el-Vulatî el-Mahcubî, Fakih And Abdullah b. Ahmed And Abdullah, fakih Ebubekir Muhammed b. el-Hac el-Mahcubî – Mâlikî kitapları üzerine birçok şerhi bulunmaktadır. Örneğin; Şerhu Muhtassar Halil, Şerhu

¹³² el-Kenti, Muhammed el-Halife, *er-Risaletu'l Gilaviyye Tahkik Hamahu'llah leda's-Salim, Menşûrat Müessese Murebbiyehi Rabbehu li ihya't-Türasi vet-Tebadül es-Sekaî, Moritanya, 2007, s.236.*

¹³³ el-Bertelli, *Fethi's-Şukûr fî marifeti a'yan ulemai't-Takrur*, Beyrur, Daru'l Garb'il İslami 1981, s.176/41

Babu'l-Biyi' ve Şerhu'l-Mudavveneti, Et-Tabsurah, ayrıca fikhi nevazilleri vardır. Vefatından sonra talebesi Ahmed b. Abdullah el-Bir Tiylî toplayıp düzenlemiştir.

2.7. Kütüphaneler

Bizlere zengin kütüphaneler ve elde etmesi zor olan nadir el yazmalarını bırakmaları bu ilim ehli ailelerdeki ilmi hareketlerin sonuçlarındandır. Sudan'da hala kitaplar ve el yazmaları mevcuttur. Bilhassa o dönemdeki ilim merkezleri olan Tinbüktü, Cenni ve diğerlerinde. Bu kütüphanelere örnek olarak aşağıdakiler ele alınabilir.

2.7.1. Andağ Muhammed Ailesinin Kütüphanesi

Akit ailesi tarafından Sudan yerel dilinde ve Arapça olarak toplanan el yazmalarından bütün alanlarda kültürel ve ilmi kitaplarla doludur. Âl Andağ ve Âl Akît aileleri arasındaki dünürlük ilişkisinden dolayı, Fakih Ahmed b. Ömer Akit ilmi sembollerdendi. Akrabalık bağı, Âl Andağ'ın torunu Fakih Ahmed b. Ömer Akit'e kitaplar ve aile kütüphanelerini miras olarak bırakmasını sağlamıştı. Bu ilmi kütüphane ilim sıraları ile doluydu. Bu hususta torunu şeyh Ahmed Baba et-Tinbuki şöyle der: "Fakih Andağ Muhammed'in annesinin dedesinden, fakih, muhtar ve nahivci dayısı¹³⁴ ve diğerlerinden yaklaşık 700 eser bırakmıştır"¹³⁵.

Andağ ailesi ilme olan eğilimleri ile biliniyorlardı. Fakat nadir el yazmaları ve kitaplar, özel dolaplarında emanetleri saklama ve aralarında miras etmeleri hususunda da hevesliydi. Bu ilmi servet diğer malların değil de kitapların ticaretini yapmayı yeğleyen tüccarların kitapları toplaması ve satın almasından kaynaklanıyordu. Nitekim kitaplar diğer metallerden daha değerliydi. Tarihçi el-Vezan onuncu yüzyılda bu bölgeyi ziyaret ettiğinde bu durumu anlattı ve özel kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler verdi; Âl Andağ kütüphanesi gibi. Fakat kitaplarla ve nadir el yazmalarıyla sıralanmış/dolu olan kütüphanelere sahip olmadan bu ailenin ilmini, âlimlerini, büyük müelliflerini tasvir edemezdi.

¹³⁴Babasının dedesi Ahmed b. Ömer Âkit kastediliyor.

¹³⁵ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Kifayeti'i Muhtac*, 1/133.

2.7.2. Songay Döneminde Krallığın Başkentinde Askıya Muhammed Kütüphanesi ve Askıya Davut ve Oğlu Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi

Bu kütüphanelerin ilmi ve siyasi önemleri vardı. Askıya sultanları Muhammed el-Kebir ve oğlu Askıya Davud ve diğerleri tarafından inşa edildi. Günümüzde bu kütüphaneler eğitim alanında özel, resmi ve millî kütüphane gibi itibar görmektedir. Çünkü Askıya'nın oğlu Davud, babasından sonra kütüphanelere ihtimam gösteren ve bulunduğu dönemde halka açık kitap dolaplarını ilk defa alan kişiydi. Kütüphaneler devasa ve yüksek olmasının yanı sıra içerisinde birçok ilmî kitaplar muhafaza ediyordu. İlme karşı çok istekli olmasından ve âlimlere olan sevgisinden devletin bütün malını ilme, kitaplara ve âlimlere harcamıştır. Yani öğretmenlere, âlimlerin büyüklerine, öğrencilere ve halk kütüphanelerine dağıtmıştır. Bunu kendisi için de yapıyordu. Kitapları ve o dönemde Batı Afrika'ya ulaşan yeni ve de nadir el yazmalarını satın alarak kütüphanesine koymak adetlerindendi.

Askıya Davud'un ilme ve kütüphanelere gösterdiği aşırı ihtimam hakkında el-Fettaş tarihinin sahibi Mahmud Ka'et şöyle der: Askıya Davud muhterem, açık sözlü, cömert, alicenap bir halefti yöneticiliğinde. İlk eşya dolabı, hatta ilk kitap dolaplarını alan kişiydi. Ona kitaplar nüshalayan bir de kâtibî vardı ve belki de âlimler onunla/sayesinde hidayete erdi¹³⁶.

2.7.3. Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi

Askıya Davut'un oğludur kendisi. O da ilme, âlimlere ve kütüphanelerin inşa edilmesine özen gösterenlerdendi. Nitekim kendisine has özel bir kütüphanesi ve kitap nüshalayan kâtiplerinden oluşan bir meclisi vardı. Bu kütüphanelerin yanısıra âlimlerin, varlıklı kimselerin ve bilinen şahsiyetlerin evlerinde özel kitap dolapları mevcuttu.

Bu dönemdeki krallar ve sultanlar ilmi, âlimleri seviyorlardı. Nitekim bizzat kendileri medreseler ve ilim meclislerindeki öğrencileri bu yönde baskılıyorlardı. El-Asakî kralları gibi. Songay Krallığı'nda bulunan Askıya Muhammed el-Kebir sarayında ilmî meclis toplantıları yapan ilk kişiydi. Ülke dışından âlimleri davet ediyor, meclis âlimlerinin yanı sıra onlara da yardım ediyordu; özellikle devlet ile ilgili kararlar alırken.

---

¹³⁶ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s.94.

Onların nezdinde dinî cenahlar çok önemli olduğundan bu hususta olağanüstü çaba sarf ediyorlardı¹³⁷. Ahmed Baba bu hususta şöyle demiştir:” Bir gün geldim, ondan nahiv kitapları istedim. Evinde kitapları kontrol etti ve buldukları bütünü bana verdi”¹³⁸.

İlim talebelerine, âlimlere güvendikleri için, sahiplerinin kayıtsız şartsız ilim talebi için kitapları ödünç veriyor olmaları bu kütüphanelerin bazı özelliklerindedir. Hatta talebeyi tanımıyor olmaları bile, talep edilen kitapları ödünç vermelerine mâni değildi. Allah Sübhanehu ve Tealanın rızası için idi.

Bunun yanı sıra Batı Afrika toplumunda yüksek bir mevkiye sahip olan bazı varlıklı insanlar vardı. Bunlar evlerini özel ilmî meclisler olarak¹³⁹ kullanırdı ve ilim talebelerine açarlardı. Ailelerindeki insanların eğitilmeleri, şer’î hükümlerin beyanı, insanların din ve dünya konularında aydınlanmaları için ilmi, âlimleri, mürebbileri, kadıları davet etme konusunda çok istekliyidiler¹⁴⁰.

Batı Afrika’da özellikle Mali Cumhuriyeti’ndeki bu ilim evlerindeki ilmi hareketlerin sonucu ve etkisi günümüzde de devam etmekte olup, Mali devleti bu kitapları ve bu aileye ait olan el yazmalarını muhafaza etmek için ilim merkezleri ve kütüphaneler inşa etmiştir. Söz konusu bazı kütüphaneler ve ilmî el yazmaları halen Mali’de bulunmaktadır.

Malili tarihçi ve araştırmacı Mahmud Zubiyyi gibi bazı araştırmacılar bu kütüphanelerde 950 binden fazla el yazması olduğuna ve bunlardan 100 bin tanesinin yalnızca Tinbüktü’de bulunduğu dikkat çekiyor. Ayrıca nesilden nesile miras bırakılarak günümüze ulaştığına işaret ediliyor. Bu el yazmalarından bazıları Gava, Tinbüktü, Kiydal, Moritanya, Fas, Nijer’in her yerine yayıldı ve maalesef bazıları da Fransa, İspanya ve İngiltere sömürgecilik döneminin etkisiyle Fransa ve İspanya’ya kadar ulaştı.

¹³⁷ el-Alim ve el-Fakih Muhammed b. Mahmud b. Ebi Bekr el-Venkeri’yi kastemektedir. Nadir kitaplarla zengin kütüphanesi vardı. Bu konuda Ahmed Baba et-Tinbuki şöyle der: “İlim ehli için oldukça fazla kıymetli nadir kitaplar bağışlamıştır”.

¹³⁸ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nil el-İbtihâc bitatrîzi'l Dîbac*, s.600.

¹³⁹ Muhammed Hamid Kanan Mîga, *Cuhûdu'l Ulema el-Efarikah fî Neşri's-Sekafeti'l İslamiyye fî Garbi İfrîkiya Nemuzecen*, Mecelletu Kıraat İfrîkiya yayınevi, 2000, s.32.

¹⁴⁰ Bk: Salemi Zeyneb, *Ülema el-Mağribi'l İslamiyyeh ve Devrihim fî Biladis-Sudani'l Garbi 5-10/11-16*, S.67.

Abdulkadir Haydar gibi bazı araştırmacılar bu el yazmalarını araştırıp toplama konusunda üstün çaba harcadılar. Tek bir köydeki el yazma sayısı iki bine kadar ulaştı. Hatta bazı raporlara göre tedavülde olan 300 bin kadar el yazması Sudan'ın Tinbüktü ve civarındaki bölgelerde bulunmaktadır.

Miladi onuncu yüzyılda Tinbüktü kültür-ticaret merkezi ve bir ilim şehriydi. Nitekim Askıya Muhammed El-Kebir ve Askıya Davud, çok sayıda evdeki özel aile kütüphaneleri gibi halk kütüphanelerinin olmasına rağmen kütüphaneler inşa ettiler. Bunun üzerinde ayrıntılı duruldu.

Bu yüzden bu kütüphanelerin tekrar oluşturulması için ferdî, toplumsal, devleti üstün çabayı yayıyoruz ve bu dağılmış gömülü hazineleri korunması, ayrıştırılması, onarılması için bölgeden topluyoruz. Örneğın:

2.7.4. Ahmed Baba et-Tinbuki Kütüphanesi (Meahed Ahmed Baba li't-Tâlim'il Âlî ve'l Buhûsi'l İslamiyye)

1967'de Mali hükümeti tarafından Tinbüktü 'da inşa edildi. Âlim ec-Celil en-Nehrir Ahmed Baba et-Tinbukî'ye isnad edildi. 1967'de Tinbüktü'de UNESCO'nun çabalarının bir sonucu olarak. Mali hükümetinin İslami ilim mirasını koruması için bu kütüphaneyi inşa etmesi için çağrıda bulunuldu. Süreç Kuveyt hükümeti tarafından finanse edilerek kütüphane inşa edildi.

Bu kütüphanede, kütüphanenin ilk yöneticisi Doktor Muhammed Zabir ve Muhammed Haydarah ve diğeri bazı meşhur şahıslar tarafından toplanan halen kırk bine yakın el yazması bulunmaktadır.

2.7.5. Mama Haydarah El yazmaları ve Belgeler Kütüphanesi

Günümüzde yaklaşık 9500 el yazmasına ulaşan bu kütüphane, kütüphanede önceden görevli olan Ahmed Baba et-Tinbukî Abdulkadir Haydarah tarafından inşa edildi. Seleflerinin kütüphanesini geliştirme ve kültürü yaymada büyük çaba sarfeden Mama Haydar'ın babasına isnat edildi. Londra'daki Muesseset'ul Furkân kurumunun yardımıyla bu kütüphaneye fihrist koyuldu.

2.7.6. Endülüs Tinbüktü Kütüphanesi

Bu kütüphane tarihçi Tinbukti Muhammed Ka'ti'nin sülalesinden gelen Diyadî Haydara vasıtasıyla İspanya ve Ka'ti aileleri arasındaki ilişkilere ilerleme amacıyla inşa edilmiştir. İspanya hükümetinden zengin ve anonim şahısların finansmanlığında 2003 senesinde açılışı yapılmıştır. Kütüphane içinde iyi bir şekilde fihristlenmiş ve düzenlenmiş yedi bine yakın el yazması bulunmaktadır. El yazmalarından en eskisi dedeleri Ali bin Zeyyad'a ait olup, tarihi miladi on beşinci yüzyıla uzanmaktadır.

2.7.7. Venkeri El yazmaları Kütüphanesi

Endülüs Tinbüktü Kütüphanesi'nden biraz daha küçüktür. 26 Eylül 2003'te açılışı yapıldı. Kütüphanenin genel müfettişi el-Muhtar b. Yahya Muhtar Elvenkarî'dir. Kütüphane, sayısı üç bine ulaşan el yazmasını içerir. Aslında Muhammed Bagayogo Şeyh Ahmed Babakütüphanesi olarak kabul edilir. Sudanlı ve Faslı birçok âlimin eserlerini ihtiva eder. Kütüphanede bulunan tarihi belgeler miladi 1695'e kadar dayanır.

Bu el yazmalarının Batı Afrika'da olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim Arap dillerinde yazılmış olup bazıları Afrika'da kullanılan Fulaniye, Havsa, Berberiyeye, Abriye gibi yerel dillerle de yazılmıştır. İçlerinde Türkçe olarak yazılmış eserlerin yanı sıra, diğer dillerde yazılmış eserlerin de var olduğu söylenmektedir.¹⁴¹

Eski ve yeni kütüphanelerdeki bu el yazmalarının içeriklerine gelince, konulara göre ayrılır. Mali'nin en iyi araştırmacısı Akib Tanca'nın söz konusu el yazmaları hakkında konuşurken bu konuya ilişkin makalesinde şöyle demiştir: *İlmî tarih vekilliği Tinbüktü şehrine aittir. Nitekim o şöyle der: 'Bu kütüphaneler dinî ve ilmî sanatların Kur'an'ı Kerim ve Kur'an ile ilgili el yazmaları, hadis ve hadisle ilgili ilimler, fıkah ve usul, tevhid, akîde, peygamber hayatı ve övgüler, tasavvuf, dualar, deyimler, ekonomi ve siyaset tarihi, dil ve nahiv ilmi, şiir dîvanları ve sözlükler gibi her çeşidini barındırır'*¹⁴².

¹⁴¹ Akib Tanca, *el-Halife et-Tarihiyyeti'l İlmîyye an Medineti Tinbuktu*, İstanbul Üniversitesi 2021 Türkiye, 27.02.2021 10:55.

¹⁴² Akib Tanca, *el-Halife et-Tarihiyyeti'l İlmîyye an Medineti Tinbuktu*, İstanbul Üniversitesi 2021.

Ayrıca el yazmaları doğa, felsefe, hukuk, matematik, aritmetik ve tıp, gayb alemiyle ilgili sihir ve yıldız ilmi gibi çeşitli ilimleri de kapsar.

Bu durum söz konusu ülkelerde gerek eski, gerekse de modern dnmemindeki ilmî ve kültürel görüş kapasitesine işaret eder. Bu ürünlerin Gana, Mali, Songay krallıkları gibi diğer krallıklar ve imparatorluklarda bulunan önceki seleflerimizin topraklarından çıktığı göz önünde bulundurulur

2.8. Ticari İmalathaneler: Ticari Dükkânlar

Bu dönemde Tacirler tarafından imalathaneler ilmi merkezlerden bir olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere, bu bölge stratejik konumu itibariyle ticari ve kültürel açıdan bilinen meşhur bir bölge olmuştur. Tacirler Fas, Cezayir, Libya, Mısır, Kayrevan'dan buraya gelerek kendi dükânlar imalathanelerinde halka Maliki din eğitimi veriyorlardı; el sanatları ve meslek öğrenmek isteyen öğrenciler için ticaret, ziraat, balık avlama, inşaat, ayakkabı sanayisi, terzilik, denizcilik, gibi (kol gücü gerektiren) el sanatlarve meslekî ve din ile ilgili dersler veriyorlardı¹⁴³.

2.9. Sultan Sarayları

İlgili dönemde Sudan'ın batısında sultanların ve kralların evleri ilim merkezlerinden yer almaktaydı. Bunun sebebi ilme ve âlimlere olan düşkünlükleri ve onlara hizmet etmeye olan rağbetleriydi. Hükümdarlar, krallar ve Müslümanların zenginlerinin adetlerindendi, ilmî meclislerden faydalanma. Özellikle âlimlerin, kadıların, ediplerin, şairlerin, müfekkirelerin, mürebbilerin en iyilerini davet ederlerdi. Bu meclisler saraylarında devamlı olarak sürdürülürdü. Devlet yetkililerinin büyükleri bu meclisleri onaylardı, diğer ülkelerden ziyarete gelen büyük âlimler davet edilirdi¹⁴⁴.

Bu ilmi hareket hac vazifesini ifa ettiği mukaddes topraklardan geldiğinde Mali sultanı Mense Munsa zamanında başladı ve bu şekilde özellikle Asâkinler döneminde Songay Krallığı'na kadar devam etti (Sultan Askıya Muhammed El-Kebir ve Oğlu Askıya Davud ve torunları). Çünkü kendileri de âlimler, edipler ve şairlerdendiler. Ayrıca daha önce zikrettiğimiz üzere talebelere ilmî meclislerde bulunmaları hususunda baskı

¹⁴³ Hasan Medeni, Camiatu Sankuri, Mecelletu Daratu'l MarifeTarih 24.04.2016 Erişim Tarihi:07.03.2021. <https://daratalmarifah.wordpress.com>

¹⁴⁴ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmîyye fi Devleti Songhay*, s.188.

uyguluyorlardı. Böylece şehirlerinde bulunan ve şehir dışından gelen âlimler dairesine katılmış oluyorlardı. Her sultanın ya da hükümdarın divanlarında ilim için bir meclis bulunmaktaydı¹⁴⁵.

Asakinlerin ya da Askıyalar'ın hükümdârları Batı Afrika'nın büyük şehirlerinde özellikle Songay Krallığı'nda, eğitim süreçlerini devam ettiriyorlardı. Nitekim yerel medreselerinde ya da mekteplerindeki ilkokul merhalesinden sonra Tinbüktü, Gao, Cenne ve Havsa beldesinin her bir şehrinde ders veriyorlardı. Bu yüzden Asakin Sultanları kültürlü ve eğitilmişler. Sultanlardan sonra gelen çocukları aynı yöntemi geliştirdiler. Onlardan ilim ve âlimlere, ilme hizmete, medreselere ve kütüphanelere çokça düşkün olanlar çıktı. Daha önce de zikrettiğimiz üzere buna en iyi örnek Askıya Muhammed el-Kebir ve Askıya Davud'dur. Nitekim devletin bütün malını ilme hizmet için sarf ettiler¹⁴⁶.

Bütün bu şehirler Songay İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Bazıları hâlâ Senegal'de ve Batı Afrika'nın diğer devletlerinde bulunmaktadır. Nitekim ilmî, fikrî, kültürel hareketin ihyası bütün yurtlarda kıymetli değerlerle onlara emanet edildi. Songay ve Mali krallığındaki sultanların ve kralların saraylarında ilmi hareketler bu şekildeydi.

İlim Merkezleri hakkında zikredilenleri şöyle özetlemek mümkündür: Mescit, medrese, kütüphane ve ilimle uğraşan âlimlerin evlerinde başladı. Mâlikî fikhının Sudan'da ve civarındaki ülkelerde ne denli güçlü olduğunu gösterdi bizlere. Bütün âlimler ve şeyhler, hatta hükümdarlar Mâlikîydiler ve Mâlikî mezhebini diğer mezheplere tercih ediyorlardı. Şu şekilde bitirmek mümkündür bu mevzuyu: ‘’ O kitaplar ve kütüphaneler nesilden nesile aktarıldı. Fikhî ve kültürel kitapların pek çoğu onlar tarafından korundu. Batı Afrikamemleketinde kültürel, fikri ve ilmi hareketin savunulması konusunda yürekli davranmaları onları fikri ve kültürel mirastan çeşitli birikimlere sahip kıldı. Fikhî alanda kültürel ve ilmi üretimde onlara büyük bir rol sağlamasından dolayı, fikri hayatta, meydanlarda onların uyanmasını sağladı¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Muhammed Âlfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi Devleti Songhay*, s.188.

¹⁴⁶ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s.94.

¹⁴⁷ Sahar Anterah Muhammed Mercan, *Fukeha el-Malikiyyeh ve Asarihim fi Muctema' es-Sudani'l Garbi fi ahdi Mali ve Songhay Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye*, Kahire 2010., s.255.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ VE TOPLUMA ETKİSİ

3.1. Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebi Alanında Eğitimin Seviyesi ve Aşamaları

Batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebindeki eğitim aşamalarını aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

3.1.1. İlk Aşama: Temel Eğitim

İlmi medreselerde tanınmış ve uluslararası alanda kabul görmüş bir aşama olup çocuklara okuma ve yazmayı öğretmenin ilk adımıdır. Bazı insanların mektepleri; mescit, Kur'an mektebi, dar ve mahdar olarak adlandırmaları ve biz Mândîğ kabilesince 'Kara'' olarak adlandırmamıza rağmen, genellikle bu bölgelerde bu tür aşamalar için eğitim mekteplerde verilirdi.

Bu aşama, başlangıç seviyesinde olan öğrencilerin hayatında önemli ve kaçınılmaz bir aşamadır. Öğrencinin bu aşamada başarılı olmadan yeni bir aşamaya geçmesi mümkün değildir. Bu aşamadaki öğrencilerin eğitime başlama yaşları genellikle beş ile yedi arasındadır. Eğitim süresi beş ile yedi sene arasında değişiklik gösterir.

Bu zaman diliminde öğrenciler, Kur'an-ı Kerim ezberi yapar, okuma ve yazma öğrenir, daha sonra ise dil bilimleri eğitimi alırlar. Bu nedenle Ibn Haldun şöyle ifade eder: 'Çocuklara Kuran'ı öğretmek, millet ehli tarafından benimsenen dinin bir şiarıdır. Kuran ayetleri ve bazı hadis metinleri, inançlarının sağlamlığı, kalplerine geçtikten sonra, bunu bütün topraklarında kullandılar. Kuran, onu izleyen hükümdarların dayandığı eğitimin kaynağı haline geldi''¹⁴⁸.

Bu aşamada, öğrenciler halka oluşturacak şekilde öğretmenin önüne otururlar. Öğretmen, ahşaptan yapılmış tahtaya yine ahşaptan yapılmış kalemleri mürekkebe batırarak yazılar yazar.

¹⁴⁸ İbn Haldun, el-Mukaddime, s.506.

Batı Afrika’da, öğrencinin kendi kendine okuma ve yazma yapabildiği aşamaya geçene kadarki temel eğitim aşaması böyleydi. Sonraki aşamada öğretmen sadece yönlendirme yapıyor ve öğrencinin yaptığı bazı hataları düzeltiyordu. Daha sonra ise öğrenciler ilmi ve fihhi metinleri ezberlemeye başlıyorlardı.

Afrika’ya göç eden tarihçilerin çoğu bu eğitimi tanıtıyordu. Bu tarihçilerden el-Berukili, kitabında şöyle yazar: Ibn el-Fakih, hocası Mustafa el-Gallavi’nin yanına gittiğinde ona Fatiha suresini yazdı. Daha sonra annesi oğluna, harfleri öğrenmen için hepsini sil dedi. Bunun üzerine çocuk: “Vallahi hocamın yazdığı şeyi silemem” dedi. Yazar, bu diyalog ile eğitim yöntemini, hocaların bu eğitimdeki kerametinin büyüklüğünü ve özellikle bu aşamadaki çocukların eğitiminde annelerin oynadığı rolü vurgulamaktadır. Çünkü hocalardan eğitim alan çocuklar, sonrasında onların derslerini kontrol edecek, onlara rehberlik edecek ve onları yönlendirecek birilerine ihtiyaç duyarlar.

Muhammed el-Emin el-Şenkîti, Batı Afrika’daki temel eğitim aşamasına ilişkin fikrini şu sözlerle beyan etmiştir: “Çocuk beş yaşına geldiğinde ona birden ona kadar saymayı öğretin, eğer öne almadan veya gecikmeden bunu yapabilirse eğitim görmeye başlasın ve bu eğitimi veren ekseriyetle kadınlar olsun. Daha sonra alfabe harflerini öğrensin”¹⁴⁹.

Afrikalılar bu eğitime çok fazla önem verdiler. Bundan dolayı, öğrenci sayısının çok olduğu yerlerde mektepler yaygınlaştı. Bu mekteplerden her biri kendi içinde özerk olarak temel eğitim medreseleri halini aldı.

Haftalık tatil, Perşembe ve Cuma günleri olmak üzere iki gündü. Bu haftalık tatil sistemi, özellikle Kur’an medreselerinde olmak üzere bazı Afrika ülkelerinde hala varlığını korumaktadır.

Bu eğitim aşaması, öğrencilerin Kur’an-ı Kerim’i ezberlemesi, hatmetmesi veya herhangi birini gerçekleştirmesi ile bazı fihhi ve ilmi metinleri ezberlemesiyle tamamlanır. Böylece öğrenci, onurlandırılmayı ve bir ziyafeti hak eder. Daha sonra öğrenci ders tahtasını alır ve sınıf arkadaşlarıyla beraber öğretmenlerinin evlerine giderek orayı tavaf ederler¹⁵⁰. Bütün ziyaret edilen yerlerde levhalar üzerinde yazılı olanları okur

¹⁴⁹ Ahmed Emîn Şankîti, a.g.e., S.517.

¹⁵⁰ Mahmud Ka’et, *Tarihu’l Fettaş*, s.181.

ve sanki duyan herkese eğitimini tamamladığını ve Kur'an ezberinde çok iyi olduğunu ispat etmeye çalışır. Daha sonra insanlar ona hediye ve harçlık verirler. Daha sonra öğrencinin babası şeyhin evinde bir kuzu ve inek kurban eder¹⁵¹.

Baba, oğluna Kur'an ve İslami ilimleri öğreten ve ona Kur'an'ı hıfzettiren öğretmene onur ve şeref verici değerli bir hediye takdim eder.

3.1.2. İkinci Aşama: Yüksek Eğitim

Birinci aşamadan sonra sıradaki aşama yüksek ya da serbest eğitim aşamasıdır. Çünkü temel eğitim aşamasından sonra öğrenci mescitlerdeki ders halkalarında daha sonra da medreselerde eğitim alırlar. Bu eğitimi, öğrenci için herhangi bir yaş sınırlaması, kısıtlayıcı koşul ve öğrenciler arasında bireysel farklılık olmadığından dolayı serbest eğitim olarak adlandırmamız mümkündür. Nitekim önceki aşamada ebeveynlerin çocuklarını eğitim için hocalara göndermeleri bir zorunluluktadır¹⁵². Bu aşamadaki eğitim, önceki aşamadaki eğitimden daha zordur. Bu eğitimde; ihtisas derslerinden şerh ve tefsir/yorum derslerine, genel çalışmalardan analitik ve detaylı çalışmalara kadar bütün konular derinlemesine işlenir.

Sankore Medresesi, Afrika'nın içinden ve dışından olmak üzere dört bir yandan gelen öğrencilerin bu eğitimi gördüğü ilk medreselerden biridir. Bu medresenin aşağısında; Gina, Gao, Kano, el-Cami mescidi, Tinbüktü Seyyidi Yahya mescidi ve el-Cami'ül Kebir gibi diğer eğitim merkezleri bulunuyordu. Eğitim dersleri arasında fıkıh, nahiv, belagat ve el-feraiz (İslam Miras Hukuku) gibi alanlar mevcuttur. Öğrenciler bireysel olarak, Kadı Ayaz veya Sahnun, İbn Kasım, el-Megalli, el-Mevte' İmam Malik, Buhari ve Müslim adlı hadis kitapları gibi Fas yüksek eğitim kurumundaki ders kitaplarından faydalanıyorlardı.

Bu aşamada eğitim veren hocalar sadece Mâlikî mezhebine ait veya ait olmayan ilmi ve fıkhi kitaplardan eğitim alarak ihtisas yapmış büyük hocalardır.

¹⁵¹ Muna Âdil Huseyn, *el-Hayatu'l İctimaiyyeh ves-Sekafiyyeh fi İmarati'l Hûsa*, Kahire Üniversitesi, Afrika Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.112-113.

¹⁵² İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, 2/421

Serbest eğitim aşamasındaki eğitim süresi öğretmenin kararına ve öğrencinin ilmi alma kapasitesine bağlıdır. Nitekim öğrenci bir kitap üzerinde onu hakkıyla öğrenmek için üç sene harcayabilir.

El-Kabisi, Er-Risalet'ül Mufassala adlı eserinde bu aşama ile ilgili şu sözleri sarfetmiştir: *'Mektepleri tayin eden, onlar için infak eden ya da oradaki eğitim planları hususunda tedebbür eden devlet değildir. Aksine, mektepler İslam'ın doğuşuyla birlikte kurulan kadim ve hür sisteme sahip bağımsız yapılar olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim bazı asırlarda gerek sol cenah gerekse zengin Müslümanların kurduğu vakıflar aracılığıyla bazı âlimler eğitim için mektepler açmışlardı'*¹⁵³.

Bu eğitim aşamasında öğretmenlerin öğrencilerine karşı kullandıkları üslup şefkat, merhamet ve tevazu üzerineydi. Onlar, meselelerin çözümlenmesinde kolaylık sağlayıp, ilmi münazara ve münakaşalarda bolca açıklamalarda bulunurlardı. Aynı zamanda ilmi münakaşalar esnasında öğrencilerine karşı oldukça sabırlıydılar.

Bunlara ek olarak, hoca öğrencilerinin talep ettiği meselelerde onlara fikir verirdi. Daha sonra öğrenci, belirlenmiş olan kitabı hocanın nezdinde okur ve sonra da hocadan herkesin emin olmadıkları hususların açıklığa kavuşturulmasını talep ederdi. O esnada öğrenciler, hocanın sorulan sorulara verdiği cevapları not ederlerdi¹⁵⁴.

3.1.3. Mesleki Eğitim

Bu eğitim türü daha önce bahsettiğimiz türlerden farklılık göstermektedir. Nitekim o dönemdeki eğitim aşamalarından birini teşkil etmektedir. Bu eğitimin odak noktası; dokumacılık, terzilik ve mızrak, silah ve kılıç üretimi gibi el sanatlarıdır. Sudan tarihi üzerine eser telif eden müellifler kitaplarında bu eğitime değinmişlerdir. Bir müellifin sözü ile buna tanıklık edebiliriz: *'Sanatkâr/ Üretici ve tüccarların dükkanları, özellikle de pamuk kumaş dokumacıların dükkanları bulunuyordu'*¹⁵⁵ Aynı zamanda, Tinbüktü'de yirmi altı ev ve içlerinde de 60-100 arası öğrenci bulunuyordu. Ayrıca, geleneksel endüstri medreseleri vardı. Bunun üzerine et-Tarihu'l Fettaş adlı eserin müellifi Muhammed Ka'et şöyle dedi: *'Muhammed bin el-Mevlud bana, terzilerin yirmi altı tane*

¹⁵³ Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdan el-Gamidi, *el-Cami' fi Âdabi'l Muallimîn Cidde*, 1428 h., s. 20.

¹⁵⁴ Bk: *Mekadim Abdulhamid, El-Medarisu'l İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekafi fi's-Sudan'il Garbi Mali ve Songhay*, s.61.

¹⁵⁵ el-Vezzan, hicri 10. Yüzyılda Tinbüktü'yü ziyaret ettiğinde bu eğitim türünü böyle tanımlıyor, 2/166.

evleri olduğunu ve bu evlerin her birinde sayıları yaklaşık elli bazılarında ise 70 ila 100'e ulaşan hocaların mevcut olduğunu haber verdi''¹⁵⁶.

Bu tür eğitim hocanın ya da mesleki eğitmenin evinde verilirdi. Öğrenciler, hocalarının evlerine geliyorlardı. Böylece, onların çocukları da bu mesleği miras yoluyla öğreniyorlardı. Çoğunlukla zanaatkâr ve meslek sahipleri eğitim görmek için bir yerde toplanır ve kendilerine haklarını savunacak ve onları gözetecek eğitici bir şeyh seçerlerdi. Bunu günümüz eğitim sistemindeki eğiticinin gözetimi olarak kabul etmek mümkündür.

Söz konusu dönemde bu tarz bir eğitim türünün mevcudiyeti oradaki medeniyet ve kültürün mutlak bir kanıtıdır. Nitekim ihtiyaç duydukları her şeyi kendileri üretiyorlardı. Sadece bu da değil, aynı zamanda medreselerde eğitim görmeleri ikinci bir kanıttır. Bu eğitim, kültürün yayılması ve aklın gelişimde ve kalkınmadaki rolü açısından önem arz eder.

3.1.4. Son Aşama: İlmî İcazetler

İlmî icazeti, hoca tarafından öğrenciye verilen ruhsat ya da izin olarak adlandırabiliriz. Öğrenci bu icazeti aldıktan sonra hocasından öğrendiklerini başkalarına nakledebilir/anlatabilir. Muhaddisler, bu icazet ile şeyhlerinden hadisleri alarak istedikleri kişilere aktarabilirler. Bazıları ise icazeti şöyle tanımlamışlardır: ‘İcazet, hocanın öğrencisinin ilimler arasından bir ilmî tam bir şekilde tahsil ettiğine dair yeterliliğini/ehliyetini ikrar etmesidir. Söz konusu icazet söz ile ikrar edilir ve mezun olan öğrenciye verilmek üzere bir sayfa üzerine bastırılır (yani sözlü ve yazılı icazet).

İcazetin birkaç çeşidi bulunmaktadır. Örneğin:

3.1.4.1. el-İcazetü's-sema'

Bu diploma/icazet, öğrenciye eğitim kuruluşları ve ilmî halkalarda faaliyet gösterme imkânı sunmaz. Diğer bir deyişle, öğrenci âlimin sözlerine tabi olmuş ve onları hıfz ederek şeyhini taklit etmiştir ancak eğitim verecek kapasiteye sahip olamamıştır.

---

¹⁵⁶ Mahmud Ka'et, *Tarihu'l Fettaş*, s.180.

3.1.4.2. el-İcazetü'l-arz

Öğrencinin hocasına bazı metinleri anlatıp metinleri tahlil etmesinden ibarettir.

3.1.4.3. el-İcazetü'l-kâmil

Bu icazet ile öğrenci isnatlar ve ilk temel kaynaklar ve referansları zikredebilecek aşamaya ulaşmıştır. Aynı şekilde öğrenci, belirli bir ilmin tam özeti ve rivayetleri arasındaki farklılıkları zikredebilir. Bu icazetin önemi ise sadece yeterli uygunluğu sağlayan öğrencilere verilmesidir. Nitekim bu icazeti alan öğrencinin ta'lik/yorum, tahlil/analiz, münakaşa ve içtihat ilimlerine vakıf olduğu hocası tarafından onaylanmıştır. Genellikle, büyük kutlamalar düzenlenir ve öğrenciler artık âlim olduklarına işaret eden sarıklarını takarlar. Daha sonra bazı hocaları çağırırlar ve öğrencinin kendisine verilecek olan icazeti hak ettiğine dair kanaat getirilmesi için hocalarının huzurunda ders anlatması gerekir¹⁵⁷.

Bu icazet ile herhangi bir kişinin çeşitli derslere katılarak bu derslerde eğitim aldığı ve eğitim derslerinden özel bir alanda ihtisas yaparak; dersler verme, Kur'an-ı Kerim'i öğretme, hitabet (el-Menberiyeh), imamlık, kitapların birebir aynısını yazma, kadı yardımcılığı gibi icazetinin geçerli olduğu alanlarda mesleki eğitim vermeye yetkili olur¹⁵⁸.

İcazet ve türleri hakkında verilen bu fikirden sonra, burada o vakit bazı âlimlere ve fakihlere bu eğitim merkezlerinde verilen ilmi icazetleri birkaç örnekle açıklamaya çalışacağız:

Ahmed Baba et-Tenbekî'ye Şeyhi ve hocası olan Muhammed Bagayogo el-Venkeri'nin vermiş olduğu icazet:

Ahmed Baba bu konuda şöyle söylemektedir: “On yılı aşkın bir süre onunla beraberdim ve ona Muhtasar-ı Halil'i ve İbn Hacib'in Fer'iyyesini araştırarak, inceleyerek ve düzenleyerek ciddi bir okumayla okudum ve tamamladım. Onun Muvatta'yı anlama okumaları dersine katıldım. Muvatta'nın Şarihi el-mahalli'nin el-

¹⁵⁷ Ahmed Fettûh Âbidin, *el-Havadiru'l İslamiyye fi Garbi İfrikiya fi karneyni's-Sadise Aşerah ves-Sabi' Aşerah*, Kahire Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Araştırma Enstitüsü, 1989, s.264.

¹⁵⁸ Makadim ebdül- hamid, *el-Medârisu'l-İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ve's-Sekafi fi's-Sudani'l Garbi, Vehran üniversitesi yayinevi*,2018, s.63.

Muntaka ve el-Mudevvine adlı derslerine üç kez katıldım. El-İraki'nin hadis ilmi ve şerhini anlatan Elfiyyesi'nin de derslerine bir kez daha iştirak ettim. Her şeyden ziyade o benim şeyhim, hocam ondan ve kitaplarından istifade ettiğim kadar hiç kimseden istifade etmedim. Allah ona rahmet etsin ve onu nimetleriyle yararlandırsın. Bana öğretebileceği her şeyi gücü yettiğince öğretti ve bana bu kendi nasibinde olanı verdi”¹⁵⁹.

Es-Sa'di, bizlere âlim Muhammed Baba B. Muhammed el-Emin et-Tinbuki'nin (1014 h.-1605 m.) almış olduğu İcazet hakkında El-Kadı İyad'ın Eş-şifa adlı kitabında Fakih Abdullah B. Muhammed'in şöyle söylediğini nakletmektedir: “Onun kuvvetli münazaralı ilmi derslerine iştirak ederdi. İlimde mükemmelleşti, inceledi, telif etti ve Fakih Muhammed El-Venkeri'nin meclislerine kelam, nahiv ve fıkhen katıldı. Ona soruları yazdırdı ve onu fakih olan babasıyla kıyasladı. Şeyh Seyyidi Ahmed'den nahiv de iyi olana değin nahiv dersi aldı. Fakihin yanında Muhtasar-ı Halil'i okudu... Abdurrahman el-fakih' ten El-Muvatta ve El-Mudevvine adlı eserleri dinledi. Abdullah b. El-fakih de ona El-Kadı İyad'ın Eş-şifa eserini, Sahih-i Buhari derslerini verdi...¹⁶⁰ ”. Es-Sa'di, onun dışındaki talebelere icazetin, hocalarının onlara içtihadî meselelerde yorumlarda bulunmalarına, nakletmelerine izin verinceye kadar iyi bir ilmi dereceye ulaşmaları ve ilme tam manasıyla nail oldukları zaman verildiğine değindi. Onlardan biri olan Fakih Es-Sa'di nitekim şöyle söylemiştir: “Onu bazı eserlerimde onayladım ve o eserleri inceledi, benden yazı bakımından hızlı çıktı hatta benim hakkımda ve araştırmalarım hakkında bir şeyler yazdı. Onun, derslerinde bu yazıların bazılarını adil bir şekilde, tevazu ve doğruyu kabul ederek naklettiğini duydum”¹⁶¹.

Bu ilmi icazetler sadece Sudan Âlimleri arasında sınırlı kalmadığı bilakis genel anlamıyla İslam âleminde Fas ve Mısır'dan bu iki ülke arasındaki âlimlerin yazışmalarından ve icazetlerinden alınmıştır. Buna, El-Akib b. Mahmud Akit, Mısırlı Şeyh En-nasır el-lakani'den icazet alması örnek olarak verilebilir. Fakih Ahmed b. Ahmed, Mısır ve Hicaz'da hac yolculuğunda âlimlerle nerede karşılaşırsa orada kalır onlardan icazet öğrenir ve öğretirdi. İlimi yazışmalarda Ahmet Baba et-Tinbuki'nin Mekkeli Yahya b. Muhammed El-Hutab'dan icazetini elde ettiği icazet veya bunun dışındaki ilmi icazetler gibi.

¹⁵⁹ Ahmed Baba et-Tinbuki, *Nil el-İbtihac bitatrizu'l Dibac*, S.46.

¹⁶⁰ es-Sa'di, Abdu'r- Rahman , *Tarihü's- Sudan*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, 1981 S.46.

¹⁶¹ es-Sa'di, Abdu'r- Rahman , *Tarihü's- Sudan*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, 1981 S.46.

3.1.4.4. İlmî İcazet Örnekleri ve Yazılma Şekilleri

Bir icazet Metni şöyledir:

“Rahman ve Rahim Olan Allah’ın adıyla, Salat ve selam peygamberimiz Muhammed (S.A.V)’in ve Sahabelerinin üzerine olsun. Nimetlerini sunan ve daha fazlasıyla ödüllendiren Allah’a hamd olsun. Salat ve Selam Allah’ın yaratmış olduğu en güzel varlık olan Muhammed (S.A.V)’in, ehlinin ve sahabelerinin üzerine olsun. Konuya gelirsek; Muhammed b. Ahmed b. Eş-şeyh şöyle söylemiştir: Muhammed Ahmed, Sahih-i Buhari’nin hepsini ve onun ilk icazetinin El-iman ve et-tefsir adlı kitaptan Sahih’in sonuna kadar olduğunu bildirdi. Ve şunları ekledi, ayrıca Muhammed b. Muhammed Bagayogo b. Mahmud Kurd’un Sahih-i Buhari’nin tamamını başından sonuna el-Vahiy cüzünü, El-iman kitabının başını ve buradan sonuna kadar belli bir icazetle okuduğunu bildirdi. Bu münasebetle şöyle diyerek: bize İmam Fakih saygıdeğer babam Muhammed Bagayogo’e hepsini okuduğunu ve sözlü olarak bir kez duyduğunu bildirdi”¹⁶².

Sudan ülkelerindeki âlimler arasında örnek olarak verilen, bunun dışındakilerin buna ek olarak İslam âleminin icazetleri ve Afrika âlimlerinin icazetlerinin hepsinden söz edilmiştir. Zira bu onlar için Batı Afrikabölgesinde gerçekleşen ilmi hareketlerin ve ilmi derecenin ne kadar fazla olduğunun kuvvetli bir delilidir. Keza yazışmalarda fıkhi din ilişkilerinin de delilidir.

3.2. Mâlikî Mezhebine Bağlı Afrikalıların Eğitim Merkezlerindeki Eğitim Sistemi ve Yöntemleri

Özellikle Mâlikî mezhebinde olmak üzere Afrika’daki İslami Eğitimi; mescit, mektep, âlim evi ve benzeri yerlerde verilen eğitimden ayrı tutmak mümkün değildir. Bu nedenle söz konusu eğitim merkezlerindeki öğrenci ve öğretmenlerin bazı eski eğitim yöntemleri vardı. Bazıları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. İbn Sahnun kitabında bu yöntemlerden aşağıdaki gibi bahsetmiştir:

Nafi’ Harfi ile Kıraat: Kuzey ve Batı Afrika’daki Kur’an eğitimi, diğer kıraatların yanı sıra genellikle Nafi’ kıraatına dayanırdı¹⁶³. Seyyah Ebu Abdullah el-Makdesi, hicri

¹⁶² Muhammed b. Ahmed b. Eş-Şeyh, *Mahtuta (İcazet) Rakam 164 Mali Bamaku*, Merkez Ahmed Baba et-Tinbuki.

¹⁶³ Kadi İyad, *Tertibu’l Medarik*, Megrp, Dini işleri bakanlığın yayınları 2013, 1/275.

370 senesindeki Afrika ziyaretinde mevzubahis durumu ve atalarının sadece Nafi' kıraatını uyguladığını tekit eder ve "Fas bölgesinde geçerli olan tek kıraat Nafi' kıraatıdır" der.

3.2.1. Zorunlu ve Tercihe Dayalı Eğitim

Zorunlu eğitim, Kur'an-ı Kerim kıraatı/okuması, Kur'an İrabı, harekeleme, harflere vakıf olma ve Kur'an-ı Kerim'i makamlı(tertil) okuma gibi dersleri içerir. Bazı eğitimciler, Hadis-i şerifte ("*Salat ve salam üzerine olsun buyurdu ki: Kur'an'ı Arapların sesi ve lahnı gibi okuyun. İki ehl-i kitabın ve fasıkların lahninden sakının... Şüphesiz ki Allah, Kur'an-ı Kerim'in indirildiği üzere okunmasını sever*") ve Ibn Sahnun'un kitabında geçtiği için Kur'an'ı teğanni ile okumaya dikkat ederler.

Tercihe dayalı eğitim ise, Ibn Sahnun'un mektep ve eğitim merkezlerinde çocuklara öğretilmesini uygun bulduğu dersler kapsamına girer. Bu dersler; matematik, içeriğinde müstehcen veya ahlaka aykırı sözler bulunmayan Arap divanı/şiiirler, dil sözlükleri, Ahbar el-Arab, Nesepler, Nahiv, el-Garib ve Arapça el yazısı gibi derslerdir.

3.2.2. Güzel Yazı Yazma

Eskiden Afrika ülkelerinde meşhur ve bilinen el yazısı yöntemlerinden biri güzel el yazısı ile yazma yöntemiydi. Bunlardan öne çıkanlar hat el-Kufi ve en-Nesehi türleriydi.

3.2.3. Çocuklar İçin Hitabet Eğitimi

İbn Sahnun bu eğitime dikkat çekmiştir. Bu hususta, medreselerdeki temel eğitimde verilen hitabete giriş derslerini yeni bir ders olarak kabul edenleri uyarmak gerekmektedir. Çünkü İbn Sahnun asırlar önce bu eğitimden bahsetmiştir.

3.3. Öğretmen Çeşitliliğine Sahip Eski Mekteplerdeki Eğitim Yöntemi

Babalar çocuklarına öğretmenler tutuyordu. Bir hoca onları Kur'an ve diğer ilimlerde yetiştiriyordu. Diğer hoca ise nahiv, Arapça, şiir, ahbar el-arab gibi dil eğitimi veriyordu. İbn Kasım der ki: 'Malik'e çocukların dersine katılan iki hocayı sordum. Bunun üzerine Malik, eğer onlar aynı meclislerse bunda bir beis yok fakat ayrı ayrı meclislerde bulunuyorlarsa bunda hayır yoktur, dedi'.

Mektep ve Eğitim Merkezlerine Erken Gelme: Sabah erkenden, akşam ikindiden sonra ya da yatsı vaktinde mektep ve eğitim merkezlerine gitmek bilinen eğitim usullerinden biridir. Bu usul, özellikle Mali, Senegal gibi Batı Afrika ülkelerinin bazılarında meşhurdur.

Ücretsiz Eğitim: Bu tarz eğitim, bu ülkelerde çoğu eğitim merkezi ve mekteplerde mevcuttur. Bazı muhlis ve muttaki hocalar, Allah'ın rızasını kazanmak ve onun yolunda gitmek için fakir ve ihtiyaç sahibi Müslüman çocuklara karşılıksız eğitim veriyorlardı. Bu çocuklar özellikle babalarını kaybetmiş ve eğitim sorumluluklarını üstlenecek kimsesi olmayan yetim çocuklardı. Ebi el-Kasım şöyle der: ‘‘Çocuklarınızı dindar bir adamın yanında eğitin zira çocuğun dini hocasının dinine göredir’’¹⁶⁴.

Öğrenciler Arasındaki Eşitlik: Eğitim merkezlerinde; zengin veya fakir, şerefli veya zayıf olsun herkes eşittir. Öğretmenler tarafından iyi ve aynı muameleyi görürler. İbn Sahnun bu hususta şöyle der: ‘‘ Eğitimde adalet gerekir. Kimsenin kimseye, velisine bu durumu sözleşme sırasında söylemesi hariç, birbirlerine hediye verseler dahi üstünlüğü yoktur. Üstünlük söz konusu olduğunda işte o zaman özel ders olarak adlandırdığımız dersler altında sınıflandırırız. Bunda bir engel yoktur’’.

Eskiden Mâlikî mezhebine tabi fakihlerin çocuk eğitiminde kullandıkları bazı yol ve yöntemler bunlardır. Bazı yöntemler özellikle kuzey ve batı Afrika olmak üzere Afrika'nın genelinde mevcudiyetini korumaktadır.

İbn Sahnun kitabında bütün bu yöntemlerden bahsetmiştir. Mâlikî mezhebine tabi olan bizler bazen âlim ve imamların izinden gitme ve onları taklit etme hususunda üstünlük gösterdiğimizden dolayı bu yöntemleri izlememiz tuhaf kaçmamaktadır.

3.4. Batı Afrika'da Eğitim Sistemi ve Yöntemleri

Bu ülkelerdeki eğitim sistemi, peygamber efendimizin (s.a.v) zamanındaki eğitimden ayrı tutulamaz. O dönemdeki eğitim sistemi iki türlüydü:

Birinci: Ashabımı meclisine toplar ve orada Kur'an, ahlak eğitimi, vaaz ve önceki peygamberlerden ahbar dersleri işlenirdi.

---

¹⁶⁴ Ebi el-Kasım el-Lebidî, *Manakıb Ebi el-Cibniyani*, 1959, s. 25.

İkinci: Tevcih ve irşada ihtiyaç duyulan konularda ve kendisi ve ashabı arasındaki konuşmalar ile ilgili sorulan sorulara cevap verilirdi.

Hocaların ya da eğitim uzmanlarının (âlimlerin) evlerinde verilen eğitim özellikle Kur'an eğitimiydi. Bazı âlimler mescitlerde eğitim verilmesine ait herhangi bir delil görmezler. Nitekim İbn Malik'e mescitlerde çocuklara eğitim verilmesi ile ilgili sorulduğunda şöyle dedi: " Bunu caiz görmüyorum çünkü onlar kendilerini necasetten korumuyorlar ve mescide eğitim için gelmiyorlar".

Kur'an öğretimi doğrudan görünen metin ya da düşünmeyle alakalıdır. Nitekim Kur'an ilk önce levhalara yazılır daha sonra ise ezberlenir.

Çocuk ve cariyeler aynı yerde öğrenim göremez çünkü İmam Sahnun bunu fesat olarak kabul etmektedir. Yazı tahtaya mürekkep ile yazılır, ezberlendiğinde yok olur ve diğer yazı yazılır.

Eğitim Seviyeleri

Birinci Seviye: Temel eğitim; Te'dib olarak adlandırılırdı. Hocalara ise el-Mueddib ve el-Mukettip adı verilirdi. Eğitim mekânlarına el-Küttab (Mektep) ve öğrencilere ise Ebna'ül Küttab¹⁶⁵ denirdi. Genellikle öğrenciler ezber, harf, kıraat, Kur'an, Arapça, fıkıh ve hadis gibi dersler alıyorlardı.

İkinci Seviye: Üst Seviye Eğitim; bu eğitimde dersler ilmi metinler ve anlamlarının şerh edilerek anlaşılması üzerine işlenir ve daha sonra daha kapsamlı kitaplara geçilirdi. Bu eğitimin bir sonu yoktur ve yükseköğretim ile lise eğitimin toplamına denktir.

Bu eğitimde üç yöntem mevcuttur:

Öğrencilerin uzman hocalardan ders alması,

Öğrencinin belirlenen eserleri okumakla yükümlü olması,

Soru cevap metodu; bu metot Mâlikî mezhebinden İbn Sahnun'a dayanır.

---

¹⁶⁵Muhammed Tahir bin Aşūra, *Eleyse Es-Subhu Bi Karib*, Dar sahnun yayın ve basımevi 2008, s. 44.

Dersler çoğunlukla mescitlerde olmazdı. Malik ders vermek üzere mescide geldi fakat öğrencilerin çoğu evindeydi. Genellikle mescitlerde verilen dersler vaaz, kısas, tefsir gibi derslerdi.

3.5. Mekteplerde Eğitim Sistemi

Mekteplerdeki eğitim sistemini aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

Sabah Dersleri: Bu dersler sabah erken vakitte başlayıp güneşin doğuşu ya da nizami okulların ders başlangıcına kadar devam ederdi. Genellikle öğrenciler şeri ve ilmi dersler almak için okullarındaki dersler başlamadan önce bu mekteplerden faydalanıyorlardı. Daha sonra devlet okullarındaki eğitimlerine devam ediyorlardı.

Akşam Dersleri: Bu dersler, öğrencilerin devlet okullarından döndükten sonra eğitim gördükleri derslerdi. Öğrenciler, okuldan sonra derslerine devam etmek için mektebin akşam derslerine intikal ederlerdi. Ne var ki bu derslerde; öğrencilerin yorgun olması, bıkkınlık hissetmesi ve ciddiyetsizlik gibi sorunlar mevcuttu. Çünkü öğrenciler devlet okulundan geldiklerinde yorgun ve bıkkın oluyorlardı. Hal böyle olunca başka bir okula nasıl istekli olsunlar?

Hafta sonu ve Yaz Dönemi Dersleri: Din adamları, dini öğretme ve yaymadaki azimlerinden dolayı yakaladıkları hiçbir fırsatı değerlendirmeden bırakıyorlardı. Aksine, evlatlarına onların fitratına uygun olarak yaratılmış olan doğru dini öğretmek için bütün fırsatlardan faydalanıyorlardı. Genellikle Afrika ülkelerinin çoğunda cumartesi ve pazardan oluşan hafta sonları ve yaz tatillerinde dersler organize edilirdi. Böylelikle çocuklara, Kur'an okuma ve Kur'an ezberi gibi dinin temel esaslarını öğretiyorlar ve metni el-Ehderi, el-Mukaddime'ul Aziyye, el-Aşmavi gibi Mâlikî mezhebine ait fıkıh kitaplarını işliyorlardı. Ayrıca, tahtada yazı yazma ve okuma eğitimi de vardı.

Mekteplerde eğitim veren hocalar birçok farklı şekilde isimlendirilmiştir. Bunlar; el-Mueddib, el-Mukettib, el-Muderrir, ed-Düvvar, el-Fakih, el-Kari, el-Mukri, eş-Şeyh, el-Faki ve benzeri isimlendirmelerdir¹⁶⁶. Bu isimler şekil olarak birbirlerinden farklılık gösterebilir de dilsel manada hepsi manevi bir anlama sahip olan öğretmen kelimesine

¹⁶⁶ Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdan el-Gamidi, *el-Cami' fi Âdabi'l Muallimîn Cidde*, 1428., s. 22-27.

işaret eder. Öğrenciler için ise tercih edilen isimlendirmeler çoğunlukla el-Muhaddır ve el-Musafiri gibi isimlere ek olarak et-Talib, et-Tilmiz gibi isimlendirmeler kullanılır.

3.6. Mescit ve Camilerde Eğitim Sistemi

Yukarda bahsettiğimiz gibi birinci aşamadan sonra sıradaki aşama yüksek ya da serbest eğitim aşamasıdır. Temel eğitim aşamasından sonra öğrenciler mescitlerdeki ders halkalarında daha sonra da medreselerde eğitim alıyorlardı. Bu eğitimi, öğrenci için herhangi bir yaş sınırlaması, kısıtlayıcı koşul ve öğrenciler arasında bireysel farklılık olmadığından dolayı serbest eğitim olarak adlandırmamız mümkündür. Nitekim mekteplerde ebeveynlerin çocuklarını eğitim için hocalara göndermeleri bir zorunluluktur¹⁶⁷. Bu aşamadaki eğitim, önceki aşamadaki eğitimden daha zordur. Bu eğitimde; ihtisas derslerinden şerh ve tefsir/yorum derslerine, genel çalışmalardan analitik ve detaylı çalışmalara kadar bütün konular derinlemesine işlenir.

Sankore Medresesi/ Camii, Afrika'nın içinden ve dışından olmak üzere dört bir yandan gelen öğrencilerin bu eğitimi gördüğü ilk medreselerden biridir. Bu medresenin aşağısında; Gina, Gao, Kano, el-Cami mescidi, Tinbüktü Seyyidi Yahya mescidi ve el-Cami'ül Kebir gibi diğer eğitim merkezleri bulunuyordu. Eğitim dersleri arasında fıkıh, nahiv, belagat ve el-feraiz (İslam Miras Hukuku) gibi ihtisas alanları mevcuttur. Öğrenciler bireysel olarak, Kadı Ayaz veya Sahnun, İbn Kasım, el-Megalli, el-Mevte' İmam Malik, Buhari ve Müslim adlı hadis kitapları gibi Fas yüksek eğitim kurumundaki ders kitaplarından faydalanıyorlardı.¹⁶⁸

Bu aşamada eğitim veren hocalar sadece Mâlikî mezhebine ait veya ait olmayan ilmi ve fıkhi kitaplardan eğitim alarak ihtisas yapmış büyük hocalardır.

Serbest eğitim aşamasındaki eğitim süresi öğretmenin kararına ve öğrencinin ilmi alma kapasitesine bağlıdır. Nitekim öğrenci bir kitap üzerinde onu hakkıyla öğrenmek için üç sene harcayabilir.

el-Kabisi, er-Risalet'ül-mufassala adlı eserinde bu aşama ile ilgili şu sözleri sarfetmiştir: '*Mektepleri tayin eden, onlar için infak eden ya da oradaki eğitim planları*

¹⁶⁷ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, Handavi yayınevi, 1853, 2/s.421

¹⁶⁸ Muhammed Alfa Diallo *el-Hayatu'l İlmiyye fi devleti Songhay*, Memleketu'l Arabiyyeti's-Suudiyye yayınevi, 1993, s. 200-207.

hususunda tedebbür eden devlet değildir. Aksine, mektepler İslam'ın doğuşuyla birlikte kurulan kadim ve hür sisteme sahip bağımsız yapılar olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim bazı asırlarda gerek sol cenah gerekse zengin Müslümanların kurduğu vakıflar aracılığıyla bazı âlimler eğitim için mektepler açmışlardı''¹⁶⁹.

Bu eğitim aşamasında öğretmenlerin öğrencilerine karşı kullandıkları üslup şefkat, merhamet ve tevazu üzerineydi. Onlar, meselelerin çözümlenmesinde kolaylık sağlayıp, ilmi münazara ve münakaşalarda bolca açıklamalarda bulunmuşlardı. Aynı zamanda ilmi münakaşalar esnasında öğrencilerine karşı oldukça sabırlıydılar.

Bunlara ek olarak, hoca öğrencilerinin talep ettiği meselelerde onlara fikir ve açıklamalar da veriliyordu. Daha sonra öğrenci, belirlenmiş olan kitabı hocanın nezdinde okur ve sonra da hocadan herkesin verdiği dersi anlayıp anlamadıkları hususların açıklığa kavuşturulmasını talep ederdi. O esnada öğrenciler, hocanın sorulan sorulara verdiği cevapları not ederlerdi ve kendi defterlerine yazıyorlardı ¹⁷⁰

3.7. Batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebinde Ait Eğitim Merkezlerinde Bazı Temel Kaynaklar

Bu kısımda, genel olarak Afrika özel olarak ise kuzey ve batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebine ait eğitim merkezlerinde kullanılan kaynak/güvenilir kitapları açıklamaya çalışacağız.

Afrika'da *el-Müdevvene* adlı eser fıkıh sahasında verilen eğitimlerde varlığını korudu. Eğitim sahasında öncü olması hasebiyle hiçbir kitap onunla rekabet edemiyordu. İnsanlar bu kitabı ilk ders kitabı olarak kabul ediyorlardı. Nitekim öğretmen, öğrenci ve şeyhlerin hepsi bu kitaba karşı güven duyuyordu. Söz konusu kitaptan sonra, Şeyh Ebu Said Half bin Ebi el-Kasım el-Beradi (h. 373) *el-Müdevvene* kitabını özetledi ve '*et-Tehzib*' adını verilen fakihlerin aklını karıştıran bir eser ortaya çıkardı. Daha sonra âlimler yeni bir tarzda yazılan bu kitaba çok fazla ilgi göstermeye başladılar. Söz konusu kitapta ifadeler oldukça kısa ve öz olduğu için anlam ve üslup daralması meydana geldi. Bunun üzerine âlimler bu kitaba ait yeni bir şerh ve özet yazmak için rekabet içine girdiler. Böylece söz konusu kitap fıkıh alanında ilk ders kitabı *el-Müdevveneh*'ten sonraki ikinci

¹⁶⁹ Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdan el-Gamidi, *el-Cami' fi Âdabi'l Muallimîn*, Cidde, Meahad Fahd yayınevi, 2009 200., s. 20.

¹⁷⁰ Muhammed Alfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi devleti Songhay*, s. 200-212.

kitap oldu ve bu yerini muhafaza etti. Başka bir kitap onunla rekabet edemez hale gelmiştir. Daha sonra el-Müdevveneh, ilimde derinleşmek ve kökleşmek isteyenlerin başvuracağı ihtiyati bir kaynak kitap haline geldi. Hicri 8.yüzyılda İbnu'l Hacib'in '*Muhtasar İbn Hacib*' adlı kitabı mevzubahis kitabın yerini aldı. Aslında, bu kitap el-Tehzib adlı kitabın özetiydi. Nitekim müellif bu kitapta mezhep ehlinin her türlü meseleye ilişkin bütün söz ve yöntemlerini özetlemeye çalışmıştı. Daha sonra, İbn Haldun'un da '*el-Bernamec'ül Mezheb*' adlı eserinde bahsettiği gibi özellikle Fas'taki Afrikalı âlimler kendilerini bu kitabı incelemeye adanmışlardı. Bunun üzerine sayıları 20'yi aşkın olan âlimlerden büyük bir topluluk bu kitaba şerh yazmışlar¹⁷¹. Bu âlimlerden bazıları; Abdusselam (h.749), İbn Raşid (h.737), İbn Harun (h.750) ve kitabı Fas'a getiren Nasır ed-Din el-Meşdavi el-Zevavi (h.731) gibi isimlerdir. Daha sonra müellifler bu kitabı Mısır'da şeyhlerinin huzurunda okudular sonrasında Fas'a getirdiler ve Sudan'a kadar yaydılar. Kitap Mevzubahis¹⁷² kitap hala daha ilim halkalarında öğrenciler tarafından ders kitabı olarak kullanılmaktadır.

Sıradaki kitap ise '*Muhtasar eş-Şeyh Halih el-Cüнди*'(h.776) dir. Muhtasar İbn el-Hacib kitabı tıpkı et-Tehzib kitabı gibi oldukça özet bir hale getirilmişti. Bu kitabın Muhtasar İbn'ül Hacib'in özelettiği kitabın olmasına rağmen, içerik olarak şeyh ve öğrencilerin yöntem, üslup ve fıkha dair anlamayacağı herhangi bir şey yoktur.

Hacmi küçük olmasına rağmen içerisine iki yüz bin konu sığdırdığı söylenmiştir. Aksine el-Hilali, Nur el-Basar adlı eserinde binlerce meseleyi içeren sadece bir konu olduğunu belirtir¹⁷³. Bundan daha da garip olanı, İbn'ül Hacib 'in muhtasarının sadece kırk bin sayı içermesi ve altmış bin sayı olduğu söylenmesidir¹⁷⁴. Kitaptaki ihtisar ve tefrite dair yapılan mübalağaya rağmen, bu durum öğrenci ve fakihlerin kitaba odaklanmaları hususunda bir engel teşkil etmemiştir. Aksi takdirde kendi aralarında kitaba çalışıyorlar ve onu ezberliyorlardı. Daha sonra yüzlerce şerhinin yanı sıra kitaba bir şerh daha yazmışlar. Bu kitabı diğer kitaplardan ayıran özelliği herhangi bir

¹⁷¹ Raci' *el-Mebahis fi'l Mezhebi'l Mâliki bi'l Mağrib*.

¹⁷² Yani kitap hala daha ilim halkalarında eğitim ve öğretim faaliyetlerinde öğrenciler tarafından ders kitabı olarak ve araştırma yapabilmek için kullanılmaktadır.

¹⁷² Umar el ceydi, *el-Mebahis fi'l Mezhebi'l Mâliki bi'l Mağrib*, , s.98.

¹⁷³ İbn Âşûr, *el-Muhadaratu'l Mağribiyyeh*, s.84.

¹⁷⁴ Bazı Maliki hocaları Nuru'l Basar'da zikredildiği üzere, öğrencilerin senede bir ya da iki kez el-Halil'i hatmetmelerini şart koşuyorlardı, s.156

müphemlik söz konusu olduğunda şerhleri olmadan öğretilmemesidir. Eğer öğrenciler bu kitabı ezberlerlerse, şeyhlerine okudukları esnada herhangi bir engel teşkil etmez¹⁷⁵.

9. yüzyılda bu sahada el-Halil'in kitabına eşdeğer başka bir kitap daha telif edildi. Bu kitap, hicri 829 senesinde vefat eden müellif Ebi bekr ibn Asım Algarnati'ye isnat edilen, hükümdar ve başkent başyapıtı olarak bilinen Ricz İbn el-asimeh el-fıkhi'dir. Telaffuzu kolay ve üslubu hoştu. Şerhlerinin sayısı 20 ya da daha fazlaydı¹⁷⁶. 10. Yüzyılda, Ali bin Kasım el-Zekak el-Fasi'nin(Ö: 912 h.) ' *el-Zekakiyyeh* ' adlı eseri yargı içtihadı üzerineydi ve ayrıca kitaba birçok şerh yazılmıştı.

Yukarıda verilen bilgileri özetleyecek olursak; el-Müdevvene bu alandaki ilk kitaptır ve daha sonra Ebi Said Half bin Ebi el-Kasım'a ait olan el-Müdevvene'nin muhtasarı et-Tehzib gelir. Ondan sonra Şeyh el-Halil el-Cüdi (Ö: 776 h.) *el-Muhtasar* adını verdiği kuvvetli bir muhtasar telif etmiş. Bu kitap eğitim alanındaki en kapsamlı ve önde gelen kitaplardandır. Öyle ki, âlimler kitaptaki müphemlik, mübalağa ve tefrit dolayısıyla şerh olmadan kitabı anlatacak birilerini bulamıyorlardı. Şerhlerinin sayısı yüzlere ulaşmıştı.

Bu kitap şeyhlerimizin – şeyhten kasıt Batı Afrika- zamanına kadar ders halklarında öne çıkmaya devam etti. Bu kitap hala daha Batı Afrika'daki çeşitli dini, fıkhi ve ilmi eğitim merkezlerinde ders kitabı olarak işlenmektedir. Günümüzde bu ülkelerde Mâlikî mezhebine tabi olan talebe ve şeyhlerden bu kitabı okumayan veya duymayan çok az kişi bulunur. Ondan sonra ise Şeyh İbn Ebi Zayd el-Kayravani'nin *er-Risale* adlı eseri gelir.

Bu demek değildir ki biz bu ülkelerde Mâlikî mezhebine ilişkin eğitim kitaplarını bunlarla sınırlıyoruz. Aksine, belirttiğimiz eserler eğitim alanında en öne çıkan büyük eserlerdi. Ne var ki, söz konusu ülkelerdeki eğitim alanlarında; nahivde *el-Kavanin'ül Fıkhiyye*, *et-Tehzib ve en-Nevadir*, dil ve edebiyatta *Teshil İbn Malik*, Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ı, tefsirde *el-Keşşaf* ve İmam Razi'nin tefsiri, hadiste *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim*, *el-Muvatta ve Umdat al-Ahkâm*, kıraatte *eş-Şatıbiyyeh* ve Dani'nin *et-Teysiri* gibi farklı alanlara ilişkin eserler de mevcuttur¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Bu şerhler için bkz: el-Mebahis fi'l Mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağribi'l-İslâmi, s.99-100.

¹⁷⁷ 8. Yüzyılın ortalarında ilimlerin durumunu ve nasıl okunduğunu öğrenmek için bkz: Karib Muhammed Tahir bin Aşūra, *Eleyse Es-Subhu Bi Karib*, Dar sahnun yayın ve basımevi 2008, s.72-74.

3.8. Eğitim Merkezlerinin Afrika Halkının Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatına Etkileri

Bu etkilerin isbatlatmak ve gereçten etkisi olup olmadığı için ilk olarak bölgedeki yazılı ve sözlü kaynakların içeriklerini inceleyip ve dönemin ve gübünkü dürümü karşılaşıp isbat etmeye çalışmıştır. Bu ilmi kültürel hareketlerin, Afrika, özel olarak Batı Afirika halkı üzerinde sosyal, ekonomik, fikri ve siyasi etkisi ve sonuçları olmuştur. Buradan Batı Afrika'daki eğitim merkezlerinde bu sonuçlara ve etkilere değinebiliriz. İlk olarak bu ilmi hareketlerin sonucu olarak görebileceğimiz şey, genel olarak Batı Afirika âlimleri ve Kuzey Afrika'daki Fas, Tunus, Libya, Mağribil Arabi, Hicaz'daki hükümdarlar arasındaki sürtüşmenin şiddetidir. Zira Krallar Hac yolculuğuna çıktıklarında kitaplar satın alıp bu kitapları oradan ülkelerine getiriyorlardı. Bu konuda örnek olarak Musa'nın Hac yolculuğundan dönerken kendisiyle birlikte bazı mimarlar ve mühendisler getirmesine ve bununda mimari alanda mescit, medrese okullar ve Kralların saraylarının inşasında etkisinin olduğuna değindim.

Ayrıca Batı Afrika'nın etkisi İslam kültürünü ve Hanif dinini yaymak ve buna bağlı kalmaktır. Cemaatle iltizam içerisinde mescitte namaz kılmak, Kuran ezberlemediklerinde ilme önem vermediklerinde ve İslam'a hizmet etmediklerinde ve âlimleri şeri hüküm koydukları esnada sorgulamaları halinde çocukların ayaklarını bağlamak ve onlara vurmaktır. Önem ve âlimlere çok sağı gösterdikleri için toplumdan birinin evden kaçması ve fakihe veya bir âlime ya da bir hatibe veya imama sığınması onun için ceza ve kötülükten emin olması ve kurturmuş olması demektir¹⁷⁸.

Bu etkilerinden Mağripte Mâlikî okulunun Batı Afrika'da Tinbukti'ya Okulu üzerindeki etkileri müfredat ve çalışılan kitaplar ve hatta tezahürleri açısından bunda şaşırtıcı olmayacak bir sudur ki Çünkü Batı Afrika'daki Mâlikî mezhebi, Magrib'deki Mâlikî mezhebinin medresesinin neticesi olarak değerlendirilmektedir.

Kalkaşandi'nin Subh el-a'şa adlı kitabında da geçmektedir. Çünkü Sudan halkı sarıklar takmakta tıpkı Mağrib'de olduğu gibi Mağaribe'nin giydiği elbiselere benzer

---

¹⁷⁸ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, S.704.

elbiseler, cilbablar içi boşaltılmamış kalkanları bineklerine binerlerken giyiyorlardı tıpkı Araplar gibilerdir¹⁷⁹.

Eğitim merkezleri yöntem ve eğitimde El-Mağribiyye'ye benzemektedir. Hatta kalem kullanma ve el-Mağribiyye yazı yöntemi de tesir etmiştir. Afrika medreselerinde El-Mağribi metodunun aynısı okutulmuştur. İbn Sahnun'un kitabı, El-Mudevvene, Şeyh Halil, El-Muvatta ve bunun dışında Mâlikî'nin ana kitapları gibi kitaplar okutulmuştur.

Es-Sa'di, Fas, Tinbüktü, Cenne ve Gao mescidlerinde okutulan El-Muvatta, el-Mudevvene ve el-Kadi İyad'ın El-Medarik kitapları gibi Mâlikî kitaplarına değinmiştir¹⁸⁰.

Kuzey Afrika Âlimleri ve Batı Afrika hükümdarları arasında güçlü ve kuvvetli bir bağ dabalunmaktaydı. Bunu şuradan fark etmemiz mümkündür, Mağribli Seyyah İbn Battuta'nın Mali'ye gelmesi ve orada Mense Musa'nın sarayında misafir olarak kalması ve ona ikramda bulunmasıyla anlamaktayız. Ayrıca Askıya Muhammed El-kebir ve Mısırlı Âlim İmam Abdurrahman B. Ebi Bekir es-Suyuti (849/911 h.) arasında doğrudan bir iletişim vardı. Onunla hac yolculuğu esnasında dini meseleler hakkında soru sormuş, fikir ve ilim alışverişinde bulunmuş, söz ve nasihatlerle karşılaşmıştır¹⁸¹.

Kuzey Afrika'dan gelen ticari karevenler bu alanda önemli bir katkı sağlamışlar ve rol almışlardı. Zira seyyah tüccarların ülkelerine dönmeksizin uzun bir müddet kalmaları adetlerindedir. Çoğunlukla Batı Afrika'daki Tinbüktü, Cenne ve Gao'da kalıyorlardı¹⁸². Bazen onların kış ve yaz şartlarından dolayı birkaç gün veya haftalarca veya aylarca orada kalmaları gerekiyordu bu yüzden bölgede kalabilmeleri için küçük evler inşa etmişlerdir. Hatta bu mahalle veya küçük bir kasaba gibi olmuştur. Çevrelerinde Batı Afrika toplumunu bilinçlendiren ve yönlendiren İslam davetçileri ve öğretmenler eğitim-öğretim, davet gibi faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Onların durumu Batı Afrika toplumu ile kaynaşmalarına kadar ulaşmıştır. Çünkü onlardan bazıları Sudanlı kızlar ile Sudanlılar ise onların kızlarıyla evlenmişlerdir.

¹⁷⁹ el- Kılkaşnedi, *Subhu'l E'sa fi Sinaatu'l İnşa, Vuzaratu's-Sekafe ve'l İrşadi'l Kavmi, el-Müessesetu'l Âmmeh*, Mısır, li te'lif ve'n-Neşr, 1922, s.5/281.

¹⁸⁰ Abdurrahman esadi, es-Sa'di, *Tarihu's-Sudan*, s.31.

¹⁸¹ Mahmud Ka'êt, *Tarihu'l Fettaş*, s.11-12.

¹⁸² Trablus, Libya, Fizan, Fas'tan gelen Gadamis Tüccarları.

Batı Afrika ülkelerinde özellikle de Tinbüktü, Gine ve Gao bölgelerinde ilim ehli ailelerin olması, evlerin çoğalması ve ilim bolluğu yaşanması bu ilmi hareketlerin sonuçlarında biridir. O dönemdeki aileler¹⁸³Ahmed Baba et-Tinbuki'nin ailesi, Akimet Es-Sanhacı'nın ailesi, Omar B. Muhammed Akit'in ailesi, Muhammed Bagayogo, Onlardan Muhammed b. Muhammed b. Ebi Bekr El-Venkeri, Bagayogo olarak bilinen Mahmud Bagayogo, hoca Ahmed Baba ve İbn Fevdi'nin Aileleridir.

O sonuçlardan biri de Mâlikî mezhebi âlimlerinin Batı Afrika'nın her yerine yayılması ve birçok Mâlikîye kitaplarını telif ve şerh etmeleridir. Bu âlimlerin kitapları arasında en ünlüleri Ahmed Baba et-Tinbuki'nin “Nil el-ibtihac bitadriz ed-Dibac”, El-Boretelli'nin “ Feth eş-şukr fi marifeti ağyan ulemai et-tekrur” bunun gibi Tarihçi alim Sadi'nin “Tarih-i Sudan” Muhammed Bullo'nun “ İnfaku'l Meysur” bu eseri Hasan Wazzan “Vasf-u Afrikiyya” adlı eseriyle desteklemiştir. Batı Afrika (Songay Krallığı) iyi gelirleri olan saygı ve hürmetle muamele gören Mâlikî Âlimleri ve Fakihçileriyle dolup taşmıştır.¹⁸⁴.

Bu etkilerin arasında Batı ve Kuzey Afrika'da hüküm süren mezhep,Mâlikî mezhebiin olmasıdır. Zira Âlimler ve Hükümdarlar insanları Mâlikî mezhebinde bir araya getirebilmişlerdir. Batı Afrika'da Mâlikî mezhebi diğer tüm mezheplere galip hale gelmiştir. İslam'la örtüşmeyen putlaştırma, hurafeler, adetler ve geleneklerle savaşmışlardır.

Buradan hareketle Tunus ile aralarındaki ilişki güçlenmiştir. Eğitim âlimlerin şehrinde veya onlara en yakın mescitlerde olurdu. Zeytun Camii ilim ehlinden bolca nasibini alanlardandı. Daha sonra Hafsiyye devleti bilim medreseleri kurdu ve her medreseyi âlimlerden bir âlimle destekleyerek hemen eğitime geçilmesini ve onların öğrencileri gözetlemelerini sağladı. El-angiya, el-muntasırıyya, el-hafsiyya, el-Mercaniyye, yeni eş-Şemaiyya medreseleri gibi¹⁸⁵. O dönemde medreselerde dersler arttı. Ancak Afrika ve Fas'ta eğitim camilerde ve evlerde vardı. Zira İbn Arabi seyahatinde Ali b. Ziyad'ın Tunus'ta Sahnun'un evinde okuduğunu belirtmiştir. Fas'taki Camii, II. İdris

---

¹⁸³Ailelerinden n daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsemiştim

¹⁸⁴ Hasan el-Vezzâr, 2/, s.160.

¹⁸⁵ Karib Muhammed Tahir bin Aşüra, *Eleyse Es-Subhu Bi Karib*, Dar sahnun yayın ve basımevi 2008, s. 46.

tarafından yaptırılan Kayravan Camii'nin yapımından önce bir eğitim merkeziydi. Bu Camii'nin o dönemde İslam din kültürünün yayılmasında rolü oynamıştır.

Afrika'nın tüm bölgelerindeki Afrika halkı arasındaki ihtikak ve doğrudan temas da dâhil olmak üzere, bu eğitim merkezlerinin tümü Afrika ülkelerinden gelen öğrenciler için tasarlanmıştır. Buna en yakın örnek, Afrikalı çoğu öğrencinin yöneldiği Tinbüktü'daki "Sankore" üniversitesidir. Öğrenci sayısı yirmi beş bine ulaşmıştır. Yerli ve yabancı öğrenciler için eğitim ve konaklamanın ücretsiz olduğu bazen yardıma muhtaç öğrencilere nakdi ve maadi yardımların yapıldığı bir eğitim merkezidir.

Sözün özü, bu konuda Batı Afrika'da hicri beşinci asırdan beri Sudan ülkesinde ilmi ilişkiler neticesinde Mâlikî mezhebi görüşü hüküm sürmüştür. Batı Afrika'daki Krallıklar ve İmparatorluklar için özel bir sembol haline gelmiştir. Bunda özellikle Gana, Mali, Songay, Kanem hükümdarları ve âlimleri büyük rol oynamıştır. Mâlikî fıkıh ilimleri eğitimini Kuran medreselerinde, medreselerde, mescitlerde, Şeri hüküm ve fetvalarında hükümlerini uygulamayı öğretmişlerdir. Ayrıca âlimlere karşı saygılı olmak önemliydi onlara fetva ve hüküm eğitimi verdikleri için devlette yüksek rütbelere verilmiştir. Bunun dışında Sudan toplumunda da âlimin önemli bir makamı olmuşlardır. Mâlikî mezhebi Hükümdarların da uymuş olduğu resmi bir mezhep olmuştur. Hatta o mezhebe mensup olduklarından dolayı övünmüşler ve kendileri için bir onur ve şeref olarak görmüşlerdir.

3.9. Batı ve Kuzey Afrika ile Arabistan Yarımadası'nda Mâlikî Mezhebine Tabi Fakih ve Âlimler Arasında Siyasi, İlmi ve Fıkhi İlişkiler

Fıkıh alanında, Faslı âlimler ile Sudanlı âlimler arasında ilişkiler mevcuttu. Hatta bazı insanlar bu ilişkilerin yeni olduğunu düşünüyor olsalar dahi ilişkiler kimseden gizlenmiyordu. Bu nedenle, bu ilişkilerin hakikatini ve nerelere dayandığını açıklamam gerektiğini düşünüyorum. Örneğin, Mısır ile Sudan arasındaki ilişkiler oldukça eskidir. Çok sayıda ilim öğrencisi el-Ezher üniversitesine gidip orada eğitim görüyor daha sonra Takrur'a geri dönüyorlardı¹⁸⁶.

¹⁸⁶ el-Takrur, 5 inci hicri asırda İslam'ı kabul etmiş, 8 ve 9 uncu asırlarda ihtişama kavuşmuştur. batıdan Atlantik Okyanusu kıyısına kadar uzanan Sudan ülkesinde bulunan eski Afrika kabilelerinin en büyük krallık ve imparatorluklarından biridir. Bugün Moritanya, Senegal, Mali Nijerya, Nijer, Çad ve Darfur olarak bilinen ülkeler Sudan coğrafyasında yer alıyordu. el-Takrur Krallığının genişlemesi için bk: Muhammed Billu b. Osman b. Fevdi, *İnfaku'l Meysur fi tarih biladi't-Takrur*, Rabat, Fas Krallığı, Muhammed Üniversitesi, 1996.

Mense Musa döneminde, Mali Sultan Fas'ta eğitim görmeleri için büyük bir öğrenci topluluğu yollamıştır. Bu topluluk arasında âlim ve kâtip Musa¹⁸⁷ ile Fakih Abdurrahman el-Temimi el-Meki¹⁸⁸ bulunuyordu. İbn Battuta'nın meşhur yolculuğunda söz ettiği gibi o zamanlar Sudan'da Faslılar da mevcuttu¹⁸⁹. İbn Battuta söz konusu yolculuğunda, Sudan'da mevcut olan bazı âlim ve şahsiyetlerin isimlerini zikretmiştir.

Hicri yedinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki bu ilişkilerin kökleri özellikle Mali ve Fas sultanları (Mense Musa ve Sultan el-Merini Ebi bin Osman 732-752 m.) arasındaki ilişkilere dayanmaktadır. Nitekim Ebu Hasan onlar ile Batı Afrika arasındaki ilişkiyi sadece samimi bir ilişki olmadığını aynı zamanda akrabalık bağı olan kardeşlik bağları olarak görüyordu. Sultan, İbn Taşfin savaşına girip zafer kazandığında, bu zaferin özellikle Kral Mense Musa olmak üzere Sudan ile aralarındaki ilişkilere büyük bir etkisi olmuştu. Kral Mense Musa, Sultan'a bu zaferi için şükür ve saygılarını sunmak üzere büyük bir heyet yollamıştı. Ancak Sultan o zaman mevkidaşının vefat haberini almış ve kardeşi Mense Süleyman'ın saraya ulaşan heyetini geri çevirmişti. Bunun üzerine Mense, bu duruma üzüldü ve mevkidaşı için taziye amaçlı başka bir heyet gönderdi. Ayrıca, Sultan'ı şereflendirmek için hediyeler gönderdi. Böylece Mense Süleyman heyeti karşıladı ve onları misafirperverliği ile şereflendirdi. Daha sonra Sultan Mense Süleyman, Fas'a dönen heyet ile birlikte aralarındaki kardeşlik bağını güçlendirmek için Mali büyükelçisini Fas'a gönderdi. Fas Sultanı onları karşılamak için büyük bir münasebet düzenlendi. Bu münasebette kaside okumak üzere İbn Haldun ve diğer şairlerin bulunduğu söyleniyor.

Mâlikî mezhebindeki mevzubahis ilişkileri aşağıdaki gibi bölümlere ayırabiliriz:

Batı Afrika'ya gelen ve mescitlere dâhil olup insanlara dini öğretmeye çalışan Faslı Arap davetçiler.

Ebi İshak es-Sahili Abdurrahman el-Temimi¹⁹⁰ ve mühendis Abdullah el-Kevmi el-Muvahhadi el-Gadamisi¹⁹¹ gibi Libyalı ve Faslı âlim, fakih ve mühendislerin Sudan'a

¹⁸⁷ Mense Musa'nın emri ile ilim öğrenmek için Fas'a giden en meşhur âlimlerdendir.

¹⁸⁸ Tinbüktü'de öğretmenlik yapmak için, hacdan dönen Mense Musa ile Sudan'a gelen kişi, sonra Tinbüktü'de kaldı ve orada birçok öğrenci okuttu.

¹⁸⁹ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, s.661.

¹⁹⁰ Abdurrahman et-Temimi, Tinbüktü'de bina inşası için İbrahim es-Sahili'ye yardım eden mühendislerden biriydi. Kabri orada bulunmaktadır ve günümüzde ziyaret edilmektedir.

¹⁹¹ Abdullah b. El-Kevmi el-Mevhedi el-Gadamisi, Libya'daki Gadamis şehrinde ikamet eden bir mühendisti. Mense Musa ile Mali'ye gitti. Tinbüktü şehrinde, büyük mühendis Ebi İshak es-Sahili ve diğer mühendisler ile mescit inşasında çalıştı. Tinbüktü'de vefat etti ve kabri hala orada bulunmaktadır.

intikali ve İslami Arap Mimarisi Sanat dersleri almaları; Daha sonra özellikle Tinbüktü'de İslami medreseler kurulmuştur. Bu kültür ve medeniyetlerin açısından iki ülke arasındaki tezahürlerinden biri de Mâlikî düşünce okulunun egemenliği idi.

Eğitimdeki kullanılan yöntem ve araç gereçler Fas etkisinin özellikleri taşıyordu. Nitekim Sudan'daki (Batı Afrika) eğitim Fas'ın üslubu ile birleştirilmiştir.

Hatta bu etki; Fas'ta ders veren İbn Sahnun, İbn Kasım, Şeyh Halil, el-Mudevveneh ve el-Muvatta gibi yazarların eğitim kitaplarında kendini göstermişlerdi. Ayrıca, Batı Afrika'daki medrese ve mescitlerde; eş-Şifa, Nesim el-Riyadi, Delailu'l Hayratu'l Cezveli, Şerhu'l Mekvedî Ala Elfiyyeti İbn Malik, Mukaddimetü İbnu'l Hazm ve benzeri kitaplar işleniyordu.

Batı ve Kuzey Afrika arasındaki bu hukuki ilişkiye işaret eden hususlardan birisi, Batı Afrika'da eğitimde Fas'ın rolünü teyit eden, Fas'ta Afrikalıların ve Batı Afrika'da Faslı hocaların bulunmasıdır. Buna bir örnek verecek olursak, Afrika'da Tinbüktü'ye gitmiş bulunan fakih Abdülkadir b. Ali b. Yusuf el-Fasi, Buhari¹⁹² konusunda Tinbüktü'nün geleni adıyla meşhur Seyyid Ebu Bekir Muhammed b. Muhammed'e icazet vermiştir. Bu icazetin metni şöyledir:

“Hamd Allah'a mahsustur, imdi... Kötü kazancından dolayı acınacak haldeki, hataları sebebiyle af talep eden kul Abdülkadir b. Ali b. Yusuf el-Fasi, Allah günahlarını bağışlasın ve ayıpların kapatsın, şöyle demektedir: Katılımcı, fakih, edip ve faziletli, allame, anlayışlı, Hasan'ın soyundan şerif, Tinbüktü'den gelen adıyla meşhur Ebu Bekir b. Muhammed b. Muhammed -Allah başarısını daim eylesin ve razı olacağı yola muvaffak kılsın- beden kendisine sahihayn (Buhari, Müslim) ve başka hadis kitapları hususunda icazet vermemi istedi¹⁹³.

Böylece, kuzey Afrika'dan akranı olan Batı Afrikalı âlimlerden çoğuna ilim ve fıkıh konusunda üstün olmuşlardır Bu konuda es-Sadi ve el-Bertelli de, Minsa Muhammed Mukaddes topraklardan Hacdan dönerken Hicaz'dan onunla gelen, Tinbüktü şehrinde ikamet eden fakih Abdurrahman et-Temimi el-Mekki'ye işaret etmiştir. Bu kişi ilim yönünden kendisiyle eşleşemeyeceği, kendisinden üstün kişileri bulduğunda, Fas'a

¹⁹² Hâdi el-Mebruk ed-Dâli, *Memleketu Mali el-İslamiyyeh ve Alakatuha mea'l Mağrib*, s.152.

¹⁹³ Abdülkâdir b. Ali b. Yusuf el-Fasî, *Mahtûtatu İcazeti'l İmiyye*.

Mâlikî fikhî öğrenmek için gitmiş, kendisini geliştirerek eğitim sonrasında Tinbüktü'ye dönmüştür¹⁹⁴.

Bundan en önemli hususlarından, mühim bazı sosyal, siyasi ve dini sorunlarla ilgili Fasla Sudan bölgeleri âlimleri arasında bilimsel fetva ve yazışmalar gelmiştir. Bunun örneği Sudan'dan kaçırılmış köleleri sorduklarında, Ahmed Baba'nın köleler hakkında Mağriblilere gönderdiği cevaplardır. Ahmed Baba "el-Keşf ve'l-beyan-ilhukmi meclubi's-Sudan" adını verdiği risalede onlara cevap vermiştir¹⁹⁵.

Mevcut ilişkileri güçlendirmenin sebepleri; Faslı ailelerin özellikle Tinbüktü'de olmak üzere Batı Afrika'daki ve Afrikalı ailelerin Fas'taki mevcudiyetleridir. Bu ailelerden bazıları; Libya Ziya ailesi, el-Tevatiyyeh ailesi, Kasri ve el-Yandibugi ailesi, Tinbüktü'deki el-Filali ailesi, el-Havari ve diğerleridir.

Ayrıca modern zamanda, Batı Afrika'daki el-Zegzani ve el-Hazr gibi Faslı ailelerinin atası Fas şehriden geldi ve Kral Mense Ali için dürüst bir kâtip olarak çalıştı¹⁹⁶.

Fas ve Batı Afrika arasındaki siyasi, kültürel, toplumsal ve uygar iletişimin sonuçlarından bahsederek bu kısımle bitirmek istiyorum. Bu bölgelerde, halk ve devlet divanlarının yazıldığı Arap Dili resmi dil olmuş. Bu durum Fransız, İngiliz ve İspanya sömürge devletlerinin Sudan'a (Batı Afrika) gelişine kadar devam ettirmiştir. Çünkü sömürgeci devletler her şeyi değiştirmeye çalışmışlardır. Bunun üzerine bölgedeki eğitim sistemi de değişmeye başlanmıştır. Kendi medreselerini inşa etmişler. Bu medreselerde dil ve şeri ilim eğitimi vermişlerdir. Daha sonra ilk adımda seçmeli olarak Fransızca ve İngilizce eğitimi bölümleri açmışlar. Daha sonra hiçbir devlet bu sömürge devletleriyle baş edemediği için küçük ve zayıf devletler olarak parçalanmışlar ve kademeli olarak günümüzde de olduğu gibi eğitim sistemleri tamamen değişikliğe uğramış ve bu Batı Afrika'nın bir öök ülkesinde başarmışlardı.

Son olarak öne sürebileceğimiz gerçek; Batı Afrika'daki Mâlikî Mezhebinin, Kuzey Afrika'daki Mâlikî Mezhebenden ortaya çıktığı bir sonucdur. Daha doğru bir

¹⁹⁴ Abdurrahman es-Sa', ParisLibraire Dameriaue Otiant Yayın evi, s. 51-6;

¹⁹⁵ Ahmed Baba, *Mi'raci's Su'ud, Ecvibetü Ahmed Baba Havle'l İstirkak*, Mağrip, Afrika çalışmaları yayınevii, 2000, s.51-69, Camiatu Muhammed el-Hâmis, el-Mağrib.

¹⁹⁶ İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, s. 681.

tabirle, Fas medresesi Sudan'daki kültürü tanımlayan el-Kalkaşnedi gibi tarihçilerin de ifade ettiği gibi- Sudan topraklarındaki Fas kültürü olduğunu söylemişlerdir.

3.10. Batı Afrika'da Bilim, Kültür, Sosyal Alanlarda Yazılmış Ünlü Eserler ve Yazarları

Burada bazı yazarlar ve eserleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız; Sudan ülkelerinin her yerinde âlimler çoğaldı. Bu kitapların çoğalmasıyla Mâlikî kitapların yazımı ve şerhi de çoğalmıştır. Bu âlimlerden bazıları ve en meşhur eserleri; Ahmed Baba et-Tinbuki “ Nilu'l İbtihac Bitatrizi'l Dibac”, El-Bertelli “ Feth Eş-Şukr Fi Marifeti Ağyan Et-Tekrur”, aynı zamanda tarihçi alim es-Sa'di “ Tarihu's-Sudan”, Muhammed Bullo “ İnfaku'l Meysur” , bunu Hasan el-Vezzan “ VASF-U Afrikiyya” adlı kitabın sahibi desteklemiştir. Batı Afrika (Songay Krallığı) iyi gelirleri olan saygı ve hürmetle muamele gören Mâlikî âlimleri ve fakihleri ile dolup taşmıştır. Bunlara ek olarak bazı eserlere örnek vermek gerekirse:

3.10.1. Tarihu'l Fettâş

El-Karamani Mahmud Ka'et (1002 h./ 1593 m.)'ın bu eseri orduların ülke tarihlerinin ve en büyük insanların, büyük meselelerin tekrarı olgularını, kölelerin ve hürlerin soylarını ele alan bir kitaptır. Bu kitap Sudan ülkesindeki bölgede yaşayan içlerinden birinin yazmış olması hasebiyle en büyük ve en önemli tarihi kaynaklarından biridir. Hükümdarları kimlerdir? Âlimleri kimlerdir? Kitap özellikle Sudan'daki Gana, Mali ve Songay krallıklarının sosyal, kültürel ve siyasi hayatlarından ibarettir. Çünkü kitap, kralları dini işlerinde hatta Hac yolculuğunda bazılarıyla beraber hacca gittiklerinde neler yapılması konusunda bilgilendirmektedir. Kitabın tarihi bir önemi bulunmaktadır çünkü yazar bu kitabı ölüm kendisine gelinceye kadar yazmış onun ardından oğlu ve bazı torunları kitabı tamamlamıştır. Bu Sudan halkının ilme vermiş olduğu kıymetin ve hizmetin delilidir.

3.10.2. Tarihu's-Sudan

Abdurrahman Es-Sa'di, Batı Afrika'da özellikle tüm Batı Afrika ülkelerinde: Fildişi Sahili, Cenne, Konakri Nijer ve Nijerya'da bilimsel araştırmaların dayandığı en önemli kaynaklardan biridir. Şeyh es-Sa'di; ülkede, krallar ve hükümdarların çağdaşı olması vasfıyla ve mescitte imam olması ve Songay yönetiminde de kâtip olmasından dolayı

kitabı önemlidir. Bunun bir sonucu olarak sosyal, kültürel, siyasal yaşamın tüm yönlerini tam bir resim olarak sunmuştur ve kitabında nakletmiş olduğu bilgileri çok dikkatli bir inceleme ve güvenilir bir üslupla ortaya koymuştur. 19.yy'da Mali İmparatorluğunun çöküşünün ve Songay Krallığının kurulmasının nedenlerine dayanarak siyasi konuları bilimsel bir şekilde analiz etmiştir.

3.10.3. Nilu'l İbtihac Bitatrizi'l Dibac

Ahmed Baba et-Tinbuki (1036 h./ 1627 M.)'nin kitabı genel olarak Mâlikî mezhebi âlimlerinin hayatını anlatan ana kaynaklardan biridir. Bizlere Mâlikî mezhebinde birçok âlimin hayatını ister ülkeyle ilişkisi olsun ister ülke dışında olsun sunmuştur. Buradan Mâlikî Mezhebinin tarihini ve şahsiyetlerini merak eden, araştırmak ve öğrenmek isteyen herkese bu kitaba dönüp bakmalarını ve ondan istifade etmelerini tavsiye ediyorum.

3.10.4. Tezkiret en-Nisyan Fi Ahbar Muluk es-Sudan

Bu kitap hakkında yazarının bilinmediği söylenmiştir. Ve onun Tinbüktü'da yaşadığı da söylenmiştir. Bazıları ise isminin Musa Kamara olduğunu ve Mâlikî kabilelerinde ilim öğrendiğini söylemişlerdir. El-Başa'nın kendisinden Sudan Kralları tarihi hakkında bir kitap yazmasını ve Es-Sadi'nin çalışmasını tamamlamasını istediği söylenmiş, o da bunu 11 Haziran 1751'de tamamlamıştır¹⁹⁷.

---

¹⁹⁷ Muhammed el-Garbi, *Mevsuatü Bidayeti'l Hukmu'l Garbi fi's-Sudani'l Garbi*, Kuveyt, Muessesetu'l Halic lit'tibaa ve'n-Neşri, 1982, s. 632.

SONUÇ

Batı Afrika'da birçok alim ve eğitimci hizmet vermiştir. Bunlar, kendi fikirlerini, düşüncelerini ve eserlerini, Mâlikî mezhebine hizmet amacıyla ortaya koymuşlardır. Bu hususta kısaca Tarih Al-Fattaş şeklinde meşhur olmuş, *Tarih Al-Fattaş fi ekber-il bulden-il cuyuyuşî ve ekebir e-na'as ve zikir ve kaa'ii e-Tokror ve ezo'imil umur ve ta'arifi ensabil ebiid mine-el ahrar'* ın sahibi el-Karamani Mahmud Ka'ati'yi (1002/ 159), Tarih es-Sudan yazarı Abdurrahman as-Saadi'yi ve Neylü'l-ibtihac bi't-tatirizi'd-di'ibac eserinin yazarı Ahmet Baba At-Tinbükti'yi (Ö.1036/1627) örnek verebiliriz.

Afrika kıtasında özellikle Batı Afrika'da çok büyük imparatorluklar kurulmuştur, bu bölge dünya tarihinde önemli medeniyetlerden biri kabul edilmiştir. Bu imparatorlukların başlıcaları Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu olup hicri 7-10. yüzyıllar arasında kurulup yaşamıştır. Bu devletlerde, Mense Mûsâ, Mense Sulayman, Askıya Mohamed, Askıya Davud gibi sultanlar Mâlikî mezhebine hizmet edebilmek için çok çaba harcamışlardır. Sultanlar ile âlimler ve Mâlikî mezhebi fakihleri arasındaki ilişkilerin, dinî, kültürel, siyasi ve ekonomik açılarından etkili olduğu, bu etkinin sadece Batı Afrika ile sınırlı kalmayıp, genel olarak İslâm dünyasına ve özel olarak Kuzey Afrika, Mağrib, Mısır ve Tunus gibi bölgelere ulaşım yayılmış olduğunu görülmektedir.

Batı Afrika'ya Mâlikî mezhebinin girişi ve yayılmasının temel nedenlerini; bilimsel yolculuklar, hacca gidişler ve ticaret kevrvanları şeklinde üç başlıkta toplamak mümkündür. İslamin ilk dönemlerinde, Utbe b. Nafi zamanında İslam dünyasından, özellikle Kuzey Afrika'dan Batı Afrika'ya bilimsel yolculuklar gerçekleşmiştir. Tinbüktü, Cenne ve Gao gibi şehirler; Batı Afrika'da eğitim ve öğretim merkezi olmanın yanı sıra tuz ve altın ticari merkezler de olmuştur. Ticaret kervanları Kuzey Afrika'dan altın ve tuz satın alma amacıyla gelmiştir. Batı Afrika'dan da altın ve tuz gibi madenler sadece Kuzey Afrika'ya değil, dünyanın birçok ülkesine ihracat edilmiştir. Yukarıda bahsettiğim gibi bu tacirler kendi dükkanlarda Maliki fikh eğitim verip mezhebin gelişmesi konusunda önemli yeri almışlardır. Hac yolculuklarına örnek verecek olursak, Mense Musa, yaptığı hac yolculuğunda Mâlikî mezhebin ana kaynaklarını satın alıp, ülkesine getirmiştir. Bunun sonucunda Mâlikî mezhebi Batı Afrika'ya yayılmıştır.

Mâlikî mezhebinin Batı Afrika'ya yayılmasında, bu hükümdarların Mâlikî Mezhebini tercih etmesinin ve ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin rolü büyük olmuştur.

Eğitim-öğretim kurumları ve merkezleri, İslam tarihinde olduğu gibi, Batı Afrika'da da ilk olarak sübyan mektepleriyle mescitlerde, camilerde başlayarak; ardından medreselerde ve diğer eğitim kurumlarında eğitim faaliyetleri devam etmiştir. Batı Afrika'da o dönemlerde Tinbüktü'deki el-Mescidu'l Kebîr ya da Djinguereber Camii, Sankore Caamii, Seyyidi Yahya et-Tâdilîsi Camii, Cenne (Djenne) Camii, Gao Camii gibi birçok cami ve mescitte Mâlikî eğitimi gerçekleştirilmiştir.

Bunula birlikte eğitim faaliyetleri kütüphanelerde, sultan ve kralların saraylarında, ticari imalathanelerde ve dükkânlarda da yürütülmüştür. Abbasiler ve Emeviler dömemindeki gibi olmasa da, Andağ Muhammed Ailesinin Kütüphanesi, Askıya Muhammed Kütüphanesi, Askıya Davut ve Oğlu Askıya Muhammed Bân Kütüphanesi, Batı Afrika'da Mâlikî mezhebine ve Afrika halkına hizmette bulunmuştur.

Ayrıca Sankore Medresesi, Tinbüktü kadısı Mahmud b. Ömer'in (955 h.) medresesi, Muhammed el-Kabuye Medresesi, Cenne Enstitüsü, Kanû ve Morimaga Kanki Medreseleri kendi döneminde önemli birer eğitim - öğretim kurumlarıdır. Bu medreseler sadece din eğitimi vermekle kalmayıp, mesleki eğitimler de vermişlerdir. Bunun bir örneği Dokumacılık Medresesi'dir. Maden, ahşap gibi silah ve gemi yapımında kullanılan araç gereçlerin üretimiyle meşgul olan mesleki medreseler bulunmuştur. Bu bölgede dokumacılık ve tekstil üretimi o kadar nitelikli ve yeterli olmuştur ki, halkın ürettikleri kendilerine yeterli gelmiş ve başka ülkelere ihraç edilmiştir.

Songay döneminde, endüstri alanında Sudan'ın her yerinde seçkin bir konum kazanılmıştır. Öğrenciler, özellikle Askıyın döneminde eğitim alanında birbirleriyle rekabet içinde bulunmuştur. Bu medresede üretilen endüstri ürünleri, Gao, Tinbüktü, Mali, Hûsa ve Afrika dışına ihraç edilmiş ve ticaret yaygınlaşmıştır.

Çalışmamızdan hareketle söz konusu dönemlerdeki eğitimin başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde bu durumu, bütün eğitimciler olarak ciddi bir şekilde göz önünde bulundurmamız durumundayız.

Bu eğitim ve öğretim faaliyetlerini, Mâlikî mezhebi eğitiminin bütün yönlerini, eğitim verilerini dikkate alarak, tespit ettiğimiz bazı çözümlerine burada işaret etmek istiyorum¹⁹⁸.

Öneriler

Çalışmamızı ele alırken sadece Batı Afrika ile sınırlandırmıştır bu sebeble Afrika genelinde sosyo- kültürel bakımdan araştırabilecek bir çok konu vardır ..Bu mezhibin din eğitim ile Mali ve Songay imparatorluğu ile sınırlanmıştır. Ancak bu dönemlerden önceki dönemi Gana İmparatorluğu gibi din eğitim ve öğretim açısından çalışılabilir bir araştırma konusu olabilir.

Sosyo- kültürel yaşamında Batı Afrika özellikle Tinbüktü Cenne ve Gao altın ve tuz ticari merkezleri Coğrafi strateji olarak ve toplumdaki etkisi başlık altında çalışmak üzere Batı Afrika'daki araştırmacılara özel olarak ve İslam dünyasına bilimsel olarak çalışma alanı olduğunu sanıyorum.

Mâlikî mezhebinin, kuruluş döneminden modern döneme kadar yaşamlarını bu mezhebine hizmet ederek geçirmiş bilim insanları ve sadık hayırseverleri bulunmuştur, ancak bunu söylemekle yetmeyip, hükümet olmak üzere halkın eğitimi desteklenmesi hususunda onları düşünceler v kişilikli bilimsel olarak çalışmak önemlidir.

Kuzey ve Batı Afrika'nın tamamında, kütüphanelerle ve Fas Kayravan, Tunus Ulusal Kitap Evi ve Ahmed Baba El Tinbükti Kütüphanesi gibi Mâlikî mezhebinde yazılmış el yazmalarının bakımıyla ilgilenilmelidir. Çünkü bazılarında neredeyse kaybolmuş ya da kaybolmak üzere binlerce eser ve el yazmaları bulunmaktadır. Bu el yazmalara dikkat edilmesi, imkan olduğunda basılması ve yayınlanmasını sağlamalıdır.

Batı Afrika, özellikle de Mali Cumhuriyeti'ni bilen ve tanıyanlar, Mali'nin zengin, kültürel ve medeni bir ülke, özellikle de tarihi Tinbüktü, Gao ve Cene şehirlerinin olduğunu çok iyi bilinmektedirler; Ne yazık ki bu medeniyet günümüzde unuttacak algıya ulaşmış ancak buna fırsat vermemek için bilimsel çalışmaya çalışmalıdır.

---

¹⁹⁸Awais Abdel Halim, Arap Olmayan Afrika'da Eğitim Sorunları, İslam Araştırmaları Dergisi s.249.

Biz, bu zengin el yazmalarını kütüphanelerde tutmalarını ve yayınlamalarını ve kitap hale getirmesine tavsiye ediyoruz.

Bu, bütün Müslümanların, özellikle de hayırsever kurumların ve vakıfların görevi olmalıdır. Bu gerçekleştirildiğinde, bu mirastan hem Afrika ülkeleri ve hem de tüm İslam dünyası yararlanacaktır.

Bu tarihi eğitim merkezlerini, camileri, okulları, kütüphaneleri, ulema evlerini yeniden yapılandırma ve yenileme girişiminde, bazı bilimsel v detaylı şekilde ya da farklı bakış açısıyla çalışmalar da yapılabilir

Günümüzün din eğitiminde Mesleki kurslara önem verilmelidir. Medrese, Kuran okulları ve Arap-Fransız okullarından mezun olanların yüksek düzeyde işsizliği gözükmektedir. Bunun nedeni ise, çalışmamın dönemindeki gibi meslek eğitime ilgisinin olmamasından kaynaklanış olabilir. Çünkü o dönemlerde Mezunların bir kısmının, öğretmenlik, imamlık, kadılık ve fetva gibi din alanlarında ve dikiş, dokuma ve diğer alanlarda çalıştıkları tespit edilmiştir.

Bir başka önemli husus ise, Türkiye’de eğitimde Afrika ile ilgili tarihi bilgilerin Kuzey Afrika ile sınırlandırılmamasıdır. Gana, Mali ve Songai İmparatorluklarının birer Müslüman imparatorluk olduğu unutulmamalıdır. Türk akademisyenler ve araştırmacılar başta olmak üzere, Türkiye’de okuyan yabancı öğrencilere bu zengin kültür ve medeniyetin hakkında bilgi verilmeli, bu hususta araştırma yapmaya teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdülkadîr, Belediyeh, *Diraseh an İfrikıya Cenûbus-Sahrâ*, Cezayir, Divân Matbua'tu'l-Camiat b. Ankenûn yayınları, 1989.
- Abduselam, Harun, *Kitab Sibeveyhi*, Basra, el kanci yayınevi, 2009.
- Abu'l-Arab, *Tabakatu ulemai Afrikiya ve Tunus*, Tunus, Dar Kitab Lubnaniya yayınları, 1968.
- Ada, Abdullah, *Mûcez Tarih Nijerya*, Nijerye, Vehbet yayınları, 1989.
- Alâeddin, es-Seyyidi, *et-Tarihu'l Mensi, Keyfe Edâ Duhulu'l İslâm ila tağyir şu'ub garb ifrikiya*, 2017.
- Âli Hamdan, Âdil b. Abdullah el-Gamidi, *el-Cami' fi Âdabi'l Muallimîn*, Cidde, Meahad Fahd yayınevi, 2009.
- Awais Abdel Halim, *Arap Olmayan Afrika'da Eğitim Sorunları İslam Araştırmaları Dergisi*, yayınları, 2011.
- Bedevî, Anduh, *Mea Harakati'-il İslâmî fi ifrikiya*, Kahire, el-Heyetül'l-Misirye el-amme li't telif ve'n-neşir yayınları, 1970.
- Billu, Muhammed b. Osman b. Fevdi, *İnfaku'l Meysur fi tarih biladi't-Takrur*, Kahire, *Menşurât meahetu'd-Dirasaati'l İfrikıyye*, Rabat, mili yayın evi, 1996.
- Bin Aşûra, Muhammed Tahir, *Eleyse Es-Subhu Bi Karib*, Dar sahnun yayın ve basımevi 2008.
- Cevzîf, Cun, *el-İslam fi memalik imbaraturıyyeti ifrikiya es-Sudan*, Tercemetu Muhtar es-Sevfi, Kahire, Darü'l-Küttabi'l-Masri yayınlar, 1984.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, İstanbul, Damla yayınevi, 1998.
- Dévissé, J, *Route du commerce et échanges en Afrique occidentale et relation avec la Méditerranéenne*
- Ebü'l-Kasım, ebulabas el-Lebidî, *Manakıb Ebi el-Cibniyani*, 1959
- el- Kılkaşnedi, *Subhu'l E'sa fi Sinaatu'l İnşa, Vuzaratu's-Sekafe ve'l İrşadi'l Kavmi, el-Müessesetu'l Âmmeh*, Mısır, li te'lif ve'n-Neşir yayınları, 1922.
- el-Bekri, Ebu Abdullah B. Abdulaziz bin Muhammed El-Bekri, *El-Memâlik ve'l Mesâlik*, Beyrut, Dar Kitabu'l İlmiyye yayınları, 1992.

- el-Bertelli, Muammud bin Ebibakir, *Fethi's-Şukûr fi marifeti a'yan ulemai't-Takrur*, Beyrur, Daru'l Garb'il İslami yayınları, 1981.
- el-Cedi, Ömer, "*Mebahis fi'l-mezheb el-Maliki bi'l-mağrib*", yy.1993.
- el-Cidi, Ömer, *Muhadarat fi tarih'il mezheb'il maliki fi garb'il islami*, Ribat, Dar Akaz yayıne, 1987.
- el-Garbi, Muhammed, *Mevsuatü Bidayeti'l Hukmu'l Garbi fi's-Sudani'l Garbi*, Kuveyt, Muessesetu'l Halic lit'tibaa ve'n-Neşri yayınları, 1982.
- el-Hantati, Necmüddin, *el-Mezheb el-Maliki bi'l-mağrib, el-İslami ila muntasfi'l-karni'l-hamis el-hicri el-hadi aşer*, Tunus, Tibru zaman yayınları, 2004.
- el-Kenti, Muhammed el-Halife, *er-Risaletu'l Gilaviyye Tahkik Hamahu'llah leda's-Salim, Menşûrat Müessese Murebbiyehi Rabbehu li ihya't-Türasi vet-Tebadül es-Sekafi*, Moritanya, 2007.
- el-Muhtar el-Memi, Muhammed, el-Muhtar el-Memi, *el-Mezheb'ul-Maliki, medarisihu ve muhalefeetuhu, kaso-isuhu Siimaatuhu, el-Maliki, Okulları ve Yazıları, Arab İmaret Birliğı, Zayid Turas ve Tarih merkezi yayınevi*, 2002.
- el-Murtaza el-Zebidi, Muhammed bin Abdurrazzak, *Tacü'l-arüs min cevahiri'l-kamus*, Dar hidaye yayınları 1984.
- el-Sa'di. Abdurrahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient yayınları, 1981.
- el-Zavavi, *Manakibu Malik*, Kahire, el-Matbaatü'l-hayriyye yayınları, 1907.
- Ertürk, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, Yelkentepe Yayınları, 1972.
- es-Sa'di, Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris Librairie d'Amérique et d'Orient yayınları, 1981
- et-Tinbuki, Ahmed Baba, *Nilu'l-İbtihac Bitatrizi'l Dibac*, Libiya, vaaz ve davet yayınevi, 1989.
- et-Tinbuki, Ahmed Baba, *Mi'raci's Su'ud, Ecvibetü Ahmed Baba Havle'l İstirkak*, Mağrip, Afrika çalışmaları yayınevi, 2000.
- Fettüh Âbidin, Ahmed, *el-Havadiru'l İslamiyye fi Garbi İfrikiya fi karneyni's-Sadise Aşerah ves-Sabi' Aşerah*, Kahire Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Araştırma Enstitüsü yayınları, 1989
- el-Evhâni, Ahmed Fuat, *et-Terbiye fi'l İslam evi't-Talim fi Ra'i el-Kabisi el-Kahire*, Dar İhya el-Kutubi'l Arabiyye yayınevi, 1955

Gueye, Mouhamed, *XIII. yüzyıldan XVI. Yüzyıllara kadar Batı Afrika'da İslamiyet'in yayılması*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2016

Hâdi el-Mebruk, ed-Dâli. *Memleketu Mali el-İslamiyyeh ve Alakatuha mea'l Mağrib*,

Hâdi, el-Mebruk ed-Dâli, *Memleketu Mali el-İslamiyyeh ve Alakatuha mea'l Mağrib ve Libya mine'l karni 13-15*, Safahat min tarih'il alakatı'l arabıyyeti'l ifrikiyye, Mektebetu'l Vataniyyeh- Tıbaat'ul Ula yayınevi, 2001.

Han, Defis, *el-Murabitin: Tarih Afrika el-Amu'l*, 3/371-402; Muhammed Seyyid et-Tuha, *Medine Tinbuku Munzu Neş'etuha Hatta Duhulu'l es-Sa'din*, Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi, 1986.

Hasan, Ahmed Muhammed, *Kıyam Devletü'l Murabitin, en-Nahda el-Mısriyyeh*, Kahire ,UNESCO yaym evi 1957.

Hasan, Medeni, Camiatu Sankuri, Mecelletu Daratu'l Marife Tarih<https://daratalmarifah.wordpress.com> 24.04.2016 Erişim Tarihi, 2021.

Hawari, Radwan, *The Houses of Western Sudan Scholars as the Houses of Ahmed Baba in the Nile of Joy* (Al-Qurtas Journal for Historical Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, University of Tlemcen yayınları, 2017.

Hiskett, Merviyn, *The development of Islam in West Africa*, Londara, logan, 1984.

Hiskett, Merviyn, *The sword of the truth. The life and the time of the shehu Usman dan Fodio*, London, oxford university pressyayınları, 1973.

Huseyn, *el-Hayatu'l İctimaiyyeh ves-Sekaftıyyeh fi İmarati'l Hûsa*, Kahire Üniversitesi, Afrika Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

İbn Cerir, et-Tabari, *İhtilafu'l-fukaha*, s. 14, Beyrut baskısı, Ömer el-Cedi, "Mebahis fi'l-mezheb el-Maliki bi'l-mağrib", yaym evi ve yeri yok.1993.

İvadallah, *İbraim el-Alakatü beyne'l- Magribi'l- aksa ve s'- Sudani'l- Garbi fi Ahdi saltanat Mali ve Songay*, Kartum, Kahire üniversitesi yaym evi, 1976.

Ka'et, Mâhmud *Tarihu'l Fettaş*, Dimaşka suriye, Muaseset şuun el islamiyye yaym evi, 2014.

Kadı, İyad, *Tertibu'l-medarik*, Tunus-Trablus, 1967.

Kadi İyad, Tertib el-Medârik, Megrib, İlami vakıfler bakanlığı yaym evi s.3/363-368.

Karib, Muhammed Tahir bin Aşūra, *Eleyse Es-Subhu Bi Karib*, Dar sahnun yaym ve basımevi, 2008.

- Makadim, Abdül- hamid, *el-Medârisu'l-İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ve's-Sekafi fi's-Sudani'l Garbi, Vehran üniversitesi yayinevi*, 2018.
- Mauny, Reymond, *Tableau géographique de l'ouest Africaine au moyen âge d'après les sources écrites*, Dakar, IFAN yayınları, 1961.
- Mecelletu Dirasât İfrikiya*, Sayı:3, 2014.
- Medhu, Bankeri Ka'et, el-Meclisu Al'a li's-sakafa, *el-Veseniyye ve'l-İslam, impraturiye fi Garbiifrikiye*, Yüksek islam konsey yayın evi 1998.
- Mehdî Rizkillah, Ahmed, *Hareketü'l ticareti fi Garbi ifrikiye ve asaruha'l- Hadariyye*, Riyad, Merkez melik'u-l Faysal li bubus ve'd dirasetu'l islamiyye, 1998.
- Mekadim Abdu'l-Hamid, *el-Medaris'ul İlmiyye ve devruha es-Siyasi ves-Sekafi fi's-Sudani'l Garbi Mali ve Songhay*, Doktora Tezi, Cezayir Haran Üniversitesi yayınları, 2018.
- Mekadim, Abdulhamid, *el-Medaris'ül İlmiyye ve Devruha es-Siyasi ves-Sekafi fi's-Sudan'il Ğarbi Mali ve Songhay*, Cezayir Harran Üniversitesi İslami Medeniyetler Bölümü Doktora Tezi, 2018.
- Mesüd'i, Ali Bin Hüseyin, *Ahbarü'z-zaman*, Beyrut, Daru'l- Endülüs yayınları, 1966.
- Miga, Muhammed Hamid Kanan *Cuhûdu'l Ulema el-Efarikah fi Neşri's-Sekafeti'l İslamiyye fi Garbi İfrikiya Nemuzecen*, Mecelletu Kıraat İfrikiya yayinevi, 2000.
- Muhammed Alfa Diallo, *el-Hayatu'l İlmiyye fi devleti Songhay*, Memleketu'l Arabiyyeti's-Suudiyye yayinevi, 1993.
- Muhammed b. Abdülkâdir Mevlay Şebab Hirah, *el-Useru'l İlmiyye fi Biladis-Sudani'l Garbi mine'l karni hicri 10 ila 12*, Mecelletu's-Sâvirah ed-Dirasati'l-İnsaniyyeh ve'l-İctimaiyye yayınları, 2020.
- Muhammed, Billu b. Osman b. Fevdi, *İnfaku'l Meysur fi tarih biladi't-Takrur*, Rabat, Fas Krallığı, Muhammed Üniversitesi yayınları Ka'et, 1996.
- Oğuz, M. Öcal, "UNESCO, Kültür ve Türkiye". *Millî Folklor*. 73 Bahar, 2007.
- Ouedraogo, Adama, *L'enseignement de l'arabe et de l'islam en pays Mossi* books.google.com. yayınları, 1996.
- Poudiouou, Ibrahima, *Tombouctou de la Conquet par le sultan Ahmed el Mansour a l'exil dusavant Ahmed baba a Marrakech*, Aperçu sur les liens historiques et culturels entre Marrakech et Tombouctou , la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines ,l'UniversitéCadi Ayyad de Marrakech, Flash-Marrakech, 1988.
- Sa'di, Abdu'r- Rahman, *Tarihü's- Sudan*, Paris, liberer d Amerique yayın evi, 1981.

Sahar, Anterah Muhammed Ahmed Mercan, *Fukeha el-Mâlikiyyeh ve Asaruhum fi Müctema'us-Sudan fi ahdi Mali ve Songhay*, Kahire, Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye, 2010.

Salemi, Zeyneb, *Ûlema el-Mağribi'l İslamiyyeh ve Devrihim fi Biladis-Sudani'l Garbi*
Bu şerhler için bkz: el-Mebahis fi'l Mezhebi'l-Mâliki bi'l-Mağribi'l-İslâmi

Şetra Hayreddin, Muhammed b. Abdu'l Kerim el-Maghili et-Tilimsani, *el-Maslahu's-Sair ve Fikrihi'l İslahi fi Tuat ve's-Sudani'l Garbi*, el-Cezayir, Dar b. Tufeyl yayınları, 2012.

Şükrü, Ahmet, *el İslam ve'l muctema'u s Sudan*, imparatoriyetü Mali, Abu Zabi, en macmma'u's-Sakafi yayınları, 1999.

Tanca, Âkıb.el-Halife, *et-Tarihiyyeti'l İlmiyye an Medineti Tinbuktı*, Türkiye, İstanbul Üniversitesi 2021.

Tarhan, Ali, *İmparatoriyyet Songay el -islamiyye*, liberer d Amerique yayınevi ,1981.

Tarhan, Ali, *İmparatoriyyet Songay el -islamiyye*, Kahire, el hayyet Misirye basım ve yayınevi, 1970

Tosun, Cemal, *Din eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2017.

Umran, Kaba, *el-Edebu'l-Arabi*, Kazablanka, İSESCO yayınları, 2011.

EKLER

Sankorey Cami'nin mihrap

M. 1325 Sankorey Camii

Batı Afrika'da ilk merdese ve üniversite olan Sankore üniversitesi Malideki Tinbüktü şehrinde bulunan üç büyük eski eğitim ve öğretim merkezlerinden biridir. Mali İmparatorluğu'nda M.1325 te çok zengin Fatıma bint Ahmed Hamim efendi tarafından inşa edilmiştir.

Sankorey Camii ve Yanındaki Sankorey Üniversitesi'nin Bir tarafıdır

Mescit Sidi Yahya et- Tadilisi M. 1400

es- Şeih el İmam el Moktar Hamala tarafından M.1400 yılında inşa edilmiştir.

**Mali İmparatorluğu'nda Cene şehrinde Bulunan Cene Büyük Camii
H.6./M.12.yüzyıl**

Hicri 6. Yüzyıl/ Miladi 12. Yüzyılda Cenne'de inşa edilen ilk camilerden biridir. İslam'ı kabul edişıyla ünlenen Sultan Kimbir tarafından yapılmıştır.

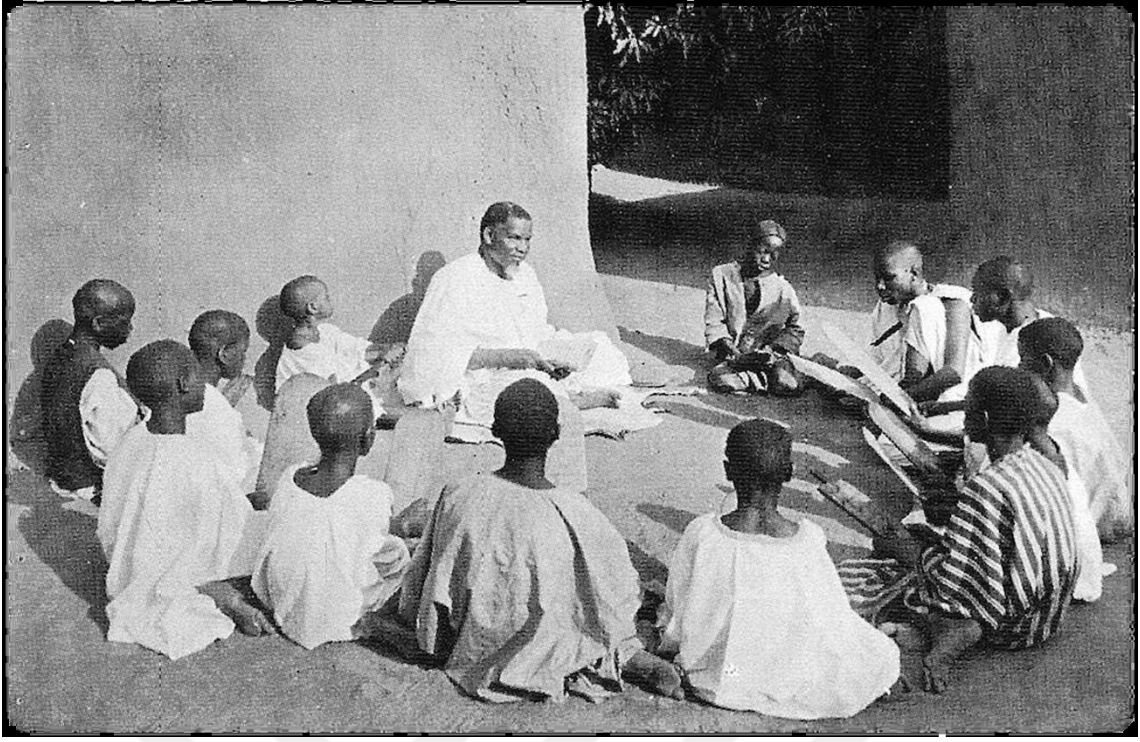
Cinkaraber (Cinkar Ber) Camii 1325 senesinde Mali İmparatur Mense Musa iznile hac dönüşünden sonra el mühendis ebu İshak es-sehili tarafınfan inşa edilmiştir

Timbuktu Şehri ve içersinde Cinkaraber Camii bulunmaktadır.

Dünyanın her taraftan özellikle Kuzey Afrika'dan Batı Afrikaya gelen Ticari Kervanlar.

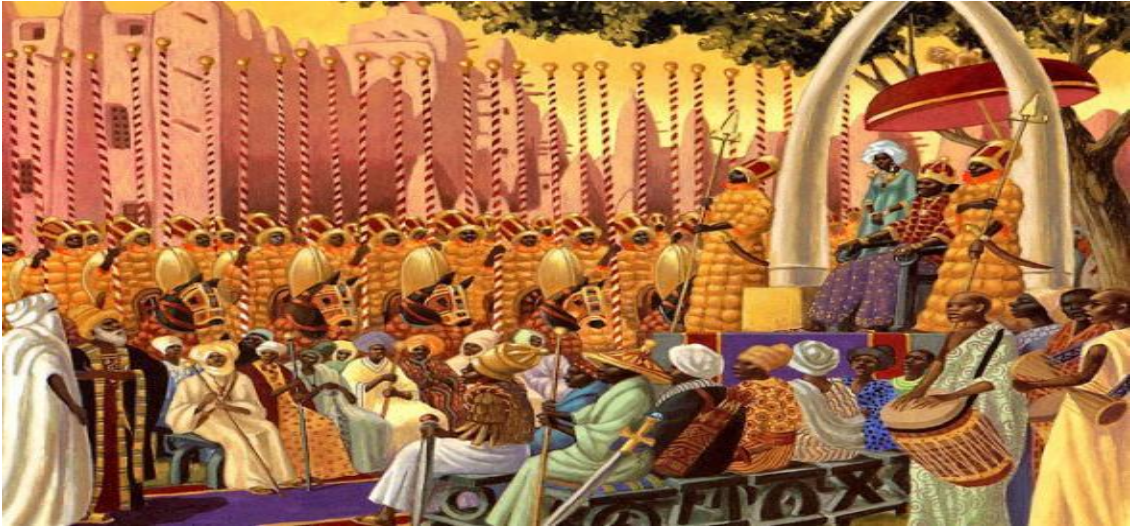
Sibyan mekteplerdeki öğrenciler ve hoca ile beraber ders halakatinde ders işlenmektedirler.

Mali Cumhuriyet tarafından inşan edilen **Ahmed Baba et-Tinbuki Kütüphanesi**
(Meahed Ahmed Baba li't-Tâlim'il Âlî ve'l Buhûsi'l İslamiyye)

Kütüphelerde Binlerce Bulunmakta Olan Elyazmalarından Bazı Örneklerdir.

Mali İmparatorluğun kralı Mense Mûsâ 1280-1337, dünyanın en zengin adamı olarak tanınmıştır.

ÖZET

BATI AFRİKA'DA MÂLİKÎ MEZHEBİNDE DİN EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ

KAMISSOKO, Mahamadou

Tezli Yüksek Lisans Tezi

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cemal TOSUN

Temmuz-2021, 123

Genel olarak Afrika ve özel olarak Batı Afrika'da İslam kültür ve medeniyeti yüksek seviyede bu coğrafyada güçlü köklere sahip olduğunu bilinmektedir. Eski dönemlerde Gana İmparatorluğu (300-1100), Mali İmparatorluğu (1235-1670) ve Songay İmparatorluğu (1464-1591) dönemlerinde geniş sosyo-kültürel hareketler başlamış, bu bağlamda özellikle Mâlikî mezhebi fıkıh eğitimi ve öğretimini ve altın ve tuz ticaret faaliyetleri artmıştır. Bilhassa Tinbüktü, Ceney, Gao bölgelerindeki eğitim ve ticaret merkezleri, sübyan mektepleri, camiler, mescitler, medreseler ve diğer eğitim kurumları kurulmuştur. Bu eğitim kurumlarında, eğitim - öğretim faaliyetlerinin neticesinde Batı Afrika'da çok büyük ve ünlü âlimler yetişmiştir. Bu âlimler ve dönemin kralları sayesinde din eğitimi, özellikle de Mâlikî mezhebi din eğitimi Afrika'nın her bölgesine yayılmıştır. Bunun diğer sebebi de Batı Afrika, Kuzey Afrika, Mağrip, Mısır ve Tunus'ta âlimler ve sultanların arasındaki bilimsel ve siyasi ilişkilerin gelişmiş olması ve Batı Afrika ve Mağrip'te Mâlikî medreselerinin verdiği eğitimidir. Batı Afrika'da hicri beşinci asırdan itibaren, ilmi ilişkiler sonucunda Mâlikî mezhebi bölgeye hakim olmuştur; bu bölgedeki krallıklar için Mense Musa Askiya Muhammed ve Askiya Davut gibi hükümdarlar özel bir sembol haline gelmiştir. Mâlikî mezhebinin yayılmasında özellikle Gana, Mali, Songay, Kanem hükümdarları ve âlimleri büyük rol oynamıştır. Mâlikî fıkıh ilimleri medreselerde, mescitlerde ve özel mekânlarda mezhebi öğretilmiş, uygulamalarını da şeri hüküm ve fetvalarına vermişler. Bu bölgede halk âlimlere karşı saygı göstermeye önem verilmiştir; âlimler, toplum içinde önemli bir yere sahip olmuş, ayrıca da onlara konumları dikkate alınarak, devlette yüksek rütbelere verilmiştir. Bu şekilde Mâlikî mezhebi, öne çıkmış hükümdarların da uymuş olduğu resmi bir mezhep haline gelmiştir. Hatta o mezhebe mensup olduklarından dolayı övünmüşlerdir ve kendileri için bir onur ve şeref olarak görmüşlerdir. Bu eğitim faaliyetleri, kurulan ilişkiler ve meydana gelen etkiler sayesinde Mâlikî mezhebi Batı Afrika'nın her yerinde öne plana çıkmış, hem hükümdar ve sultanlar hem de halk tarafından günümüze kadar en çok tercih edilen mezhep haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Afrika, Tinbüktü, Mâlikî Mezhebi, Din Eğitimi.

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS EDUCATION IN WEST AFRICA

KAMISSOKO, Mahamadou

Master Thesis

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS EDUCATION

SCIENCES RELIGIOUS EDUCATION

Supervisor: Prof. Dr. Cemal TOSUN

July-2021, 123

Islamic culture and civilization in Africa particularly in West Africa are well developed along with strong roots in this geography. During Ghana Empire (300-1100), Mali Empire (1235-1670), and Songay Empire (1464-1591) an extensive socio-cultural revolution had begun. As a result, Fiqh education and training grew swiftly, followed by the Maliki madhhab, as well as gold and salt commercial enterprises increased. Especially training centers in Timbuktu, Djenne, Gao regions; it was full of Quranic schools, primary schools, mosques, madrasas and other educational institutions. As a result of the educational activities in these educational institutions, great and famous scholars have grown up in West Africa. During the period of these scholars and the kings Mense Musa, Askiya Muhammed and Askiya Daoud, religious education has spread throughout Africa, especially the Maliki sect. The scientific and political relations between scholars and kings in West Africa, North Africa, Maroc, Egypt and Tunisia is another reason for these development. The Maliki sect in West Africa is considered like the result of the madrasa of the Maliki sect in Magrib. The view of the Maliki sect prevailed as a result of scientific relations in the West African country since the fifth century of the Islamic calendar in West African. It has become a special symbol for the kingdoms and empires in West Africa. The rulers and scholars of Ghana, Mali, Songay, and Kanem played a big role in this. They taught the education of Maliki fiqh sciences to apply the provisions of the Qur'anic madrasas, mosques, Shari decrees and fatwas. In addition, it was important to respect the scholars, they were given high ranks in the state because they gave fatwa and judgment training. Apart from that, they have also been an important position of the scholar in African society. The Maliki sect became an official sect to which the rulers also obeyed. In fact, they were proud of belonging to that sect and saw it as an honor and honor for themselves. Thanks to these educational activities, the relations established and the effects, the Maliki sect has come to the fore all over West Africa and has become the most preferred sect by both the rulers and sultans and the people and has continued until today.

Keywords: West Africa, Tinbüktü, Maliki Sect, Religious Education.